Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 50 (15875) ◆ 1997 чылдың май 15, четверг ◆ Ат салган шагы 00.35. Садар өртээ 1000 рубль.

РЕСПУБЛИКА: хүн бүрү амыдыралы

КИЖИЛЕР, БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Удуртукчуга сөс

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Тыва Республиканың девискээринің 47 хуузун аргаарыг эелеп турар, ол — кайгамчык байлак оранның бирээзи болгай. Кажан Тывага тудуг ажылы дицмиреп турар үеде безин Саян артындан чангыс манза безин сөөртүп эккеп турбааны шын-на болгай. Эткен чылын «Чурттаар оран-бажың» кооперативтің удуртукчулары дилиг материалдарын, туйбуну Саян артындан садып ап тур бис, ында өртээ чиик дээр улус болду. Бистің Тывага ыяш ажыл-агый бүдүрүлгелери Шуурмакка, Ырбанга, Шагаан-Арыгга, Кызылга багай эвес ажылдап, республиканың шупту тудугларын дилиг материалдар-биле четчир кылдыр хандырып турганын кым-даа утпаан. Рынокту экономиканың каржы хоойлузунга олар шупту шыдаашпайн буурап дүшкен, бо хүннерде чүгле чаңгыс Кызылда «Улуг-Хем» ыяш ажыл-агый бүдүрүлгези ажылдап турар. Амыдыралдың нарын, берге бо үеэнде канчаар ажыллап турарын чугаалап бээри-биле бүдүрүлгенің директору Анатолий Апатольевич САПОЖНИКОВКА сөстен берип көрээлицер:

— Мен бо бүдүрүлгенің директорунга ажылдаандан бээр элээн үр болу бердим. Чурт рынокту экономикаже кирип эгелээн соонда, кандыг-даа бүдүрүлгелерде байдал шуут дүвүренчиг апарган чүве-ле болгай. Мооң мурнунда Шуурмактын ыяш белеткээр бүдүрүлгезинге ажылдап турдум. Ам ол бүдүрүлгеде чүү-даа артпаан деп чугаалап болур. Баазазы база улуг, ыяш база бодунуң чоогунда болгаш «Тыва көдээ тудугну» колдуу чааскаан хандырып турган бүдүрүлге болгай. Борта бир-ле дугаарында, тудуг кылып турган улуг тудуг организацияларының акшаландырыышкыны үе шаанда чедир бербейн баарга буурап дүшкен. Ыышты белеткеп, кылып, садып турган организацияларның бараанныг продукциязын алыр бүдүрүлгелер тывылбайн барганындан сандарап эгелээн. Борта кым бурууулугул деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр.

Бир эвес бүгү-ле чүве сандарап эгелеп турда, орта баш удур хөделген, ажылагыйжы удуртукчу турган болза, бүдүрүлгени черле сандаратпас турган. Бүдүрүлгелерге хөй удуртукчулар солчуп келгенинин түнелинде ооң эт-херектелин үлежип аппарганнар. «Улуг-Хем» ыяш ажыл-агый бүдүрүлгези 1949 чылда тургустунган, Тываның бир хоочун бүдүрүлгелериниң бирээзи. Бисте байдал база ындыг-ла эки эвес, кол ла чылдагааны—бистің бүдүрүп үндүрүп турар продукциявысты алыр организациялар кончуг эвээжеп турар. Ынчанмайн канчаар бо хүннерде Кызылда тудуг тудуп турар чангыс-даа тудуг организациязы чок деп чугаалап болур. Ынчангаш бүдүрүлгелерден чагыглар кончуг эвээш кирип турар.

Үе чеже-даа берге болза, бистин бүдүрүлгевис хоозурап, буурааарынын кырында келбээн деп чугаалап болур. Ам даа нинти коллективте 200 ажыг ажылчыннар ажылдап турар. Акша-төгериктің нарын, берге айтырыы тургустунуп турза-даа, боттарывыстың ажылчыннарывысты чиик өртектиг чем-биле столоваявыска дүште чемгерип турар бис. Бисте ыяштың курлавыры четчир. Чайын Тождан суг орууу биле бадырын аар, кыжын Чербиден, Турандан арга-турары-биле алырга, ыяш азы дилиг материалдары садып алган кижилерниң материалдарын бүдүрүлгениң транспорту-биле чедирип бээр, ооң өртээ хоорай иштинге 5300 рубль. «Улуг-Хем» ыяш ажыл-агый бүдүрүлгези дилиг материалдарын улуста акша чок болганы биле колдуу бараанга орнап турар улус болду. Арат ажыл-агыйлары, кооператив-тер, акционер ниитилелдер ону баш удур кээп дугуржуп ап болурунуң аргазы бар.

Бүдүрүлгениң дилиг материалдарын немецтер, финнер сонуургап кээп көрүп турганнар, ынчалза даа орук өртээ аар-дыр дээш ынавайн барганнар. Моолдар садып аар деп турганнар, ынчалза-даа бо хүннерге чедир керээ чарбааннар. Кожуунларда база тудуг чорувайн турарындан, чагыг даа кирбес, кижилер-даа сонуургап келбес-тир деп ажылчыннар чугаалап турарлар. Чунар-бажың кылыр ыяшты канчаар чагып каар-дыр, ол-ла хемчээлге кылып берип турар улус болду. Болдунар аргаңы хереглеп, Саян артынче дилиг материалдарың база садып турар. Анаа колдуула бараннарга орнап турар.

Бүдүрүлгеде бир ажылчынның ажылдап ап турар шалыны ындыг-ла хөй эвес, ол хиреде шалын доктаамал озалдап үнүп турар, ооң чамдыызын аъш-чем, продукт-биле төлеп келген. Үе эки турда, бүдүрүлгеге дузалал ажыл-агыйы турган, карылгалыг дээш ону бир-ле дугаарында дүжүрүп каапкан. Чазактан чиик хуулуг чээли бээриниң дугайында айтырыгны тургускан орта Президент чөпшээрешкен. Чамдык тудуг организациялары акша төгериктің чугундан тудуп турган тудуун ара каггаш, ажылчыннарны төлевир чок шөлээже үндүрген болгай. «Улуг-Хем» ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезинде бүдүрүп алган продукциязын сайгарып чадап турары база-ла берге айтырыгның бирээзи. Бир эвес тудуг шимчеп, ажылдап үнер-ле болза, коллективтин удуртулгазы анаа-ла олурбайн, бар-ла турган хемчеглерни алыр апаар.

сөөртүп алыр, 1991 чылдан бээр чеа техника садып ап көрбедивис, шупту техника эргижиреп турар.

Бистің бүдүрүп үндүрүп турар дилиг материалдарының өртек-үнезин номчукчуларга сонуургадып көрейн. Сөөлгү үеде электри энергиязының өртээнің улгатканы-биле бүдүрүп турар бараанныг продукциявыстын өртээ чиик эвес ону чиигедиптер арга база бисте чок. Бүгү чарыгдалдарны санап турган, өртекти тургузар болгай. Ыяш диллирер пилорамалар база эргижирээн, чарыгдалдын бир улгадып турар чылдагааны ыала. Хаарыылдан каан дилиг материалдарының бирги сорттун 1 кубометрде организацияларга садар өртээ 634 мун рубль, хуу кижилерге 401 мун рубль болуп турар. Хуу кижилерге чиигелип кааны база-ла чылдагаанныг, олар колдуунда туда акша-биле санажып турар болгай. Анаа бөдүүн пилорамадан үнген манзаларның бирги сорттун өртээ организацияларга 496 мун, хуу кижилерге 292 мун рубль. Бо ла бүдүүрүлгеге 3 кубометр токпак-ыышты 155 мун рубльге садып турар.

Кол экономист Анна Васильевна Кимнин чугаалап суггат шөлдерин шингээдип ап турар. «Арыг-Бажының» ажыл-ишчилери 120 гектарны аңдарган, 250 гектар шөлдүн шыгын базырган.

Кайы-даа ажыл-агый олбо курлавырларны ажыглап, аргаларыы дилеп, тракторлар башкарарынга херек солярканы тып ап турар.

Александр ТҮЛҮШ.

Төп соңгулда комиссиязында

ХУРАЛЫНГА ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы май 13-те болуп эрткен, ону Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар удуртуп эрттирген.

Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу —Күрүне секретары В. С. Очур-солга сос берген. Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыяазы база хой чылларда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижиктерибиле Каа-Хем кожуун чагыргазының керектер башкарыкчызы Л. Д. Костенкону, Каа-Хем кожуун чагыргазының түс чер чагыргалары-биле ажыл талазы-биле килдизиниң эргелекчизи Н. А. Сатаеваны шаңнаар дугайында Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыын ол номчаап, оларга шаңналдарны байырлыг байдалга тывыскан. Күрүне шаңналдарын алганнарга В. С. Очур-оол изиг байырны чедиргеш, чедиишкинниг ажылдаарын, кадыкшылды күзээн, ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлел бижиктерин алганнарга дириг чечектерни берген.

Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар шаңнаткаларга байырны чедиргеш, олар күүсекчи эрге-чагырга органнарынга улам-на чедиишкинниг ажылдаарынга бүзүрелин илереткен.

«Соңгулдалар болгаш референдумнар дугайында хоойлужудулганы Россия Федерациязының субъектилеринге дүүштүр ажылдап кылыр болгаш сайзырангайжыдар талазы-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының, Киров болгаш Кострома областарның соңгулда комиссияларының күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлөлөлөкчи) органнары-биле кады ажылдажылгазының дугайында» Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар шаңнаткаларга дириг чечектерни берген.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутады К. Д. Ондарның эрге-хүлээлгезин хуусаадан эрте соксадыр дугайында дыннадыгны Н. А. Ондар хуралга кылган.

Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыы-биле Кошкар-оол Доржуевич Ондар банк шугумунче ажылдап чоруткан. Ынчангаш ооң депутат эрге-хүлээлгезин хуусаадан эрте соксаткан дугайында доктаалды хуралга хүлээп алган.

Хуралга янзы-бүрү айтырыгларны база чугаалашкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРГЕЙЛЕЭН

Россия Федерациязының Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитединдеп ооруп четтириишкинни илергейлээн чагаа Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга келген. «Россияның аныяктары» деп Президент программазының хемчээлинге аныяктарның сайгарлыкчы чоруун деткиириниң инфраструктуразын тургузарынга база деткиринге байдалдарны республикага хандырганы дээш ТР-ниң Президентизинге ооруп четтиргенин чагаада илергейлээн. Ол деткимче болза, «Аныяктарның сайгарлыкчы ажылынга деткимче» деп адаккы программаның күүседиринге база идиглиг болган.

«...Бот-тускайлаң экономиктиг сайгарлыкчы ажылчорудулгаже бодунуң амыдыралчы оруун тывар аргаңы аныяк хой кижилерге от деткимче берген. Россия күрүнезиниң чаартының тургустунарының бөгүнгү айтырыглары биске биллдингир болгай, ынчаарга аныяк салгалдың айтырыгларын шиитпирлээр, оларга дузалаар талазы-биле силериниң күженишкиницерни бедин-биле үнелеп турар бис. Силерге улуу-биле ооруп четтирдивис. Бо угланышкынга моон соңгаар-даа хой чылдар дургузунда кады ажыллажырывысса идеген турар бис» деп, РФ-тың Аныяктар херектериниң талазы-биле комкомунуң даргазы Т. Ф. Новикова бижээн.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 52 чылы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржактың адынга байыр чедирген хой санныг телеграммалар күрүне ажылдакчыларындан болгаш үстүкү албан-дужаалдыг кижилерден келген.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы В. Черномырдин, РФ-тың Чазак Баштынының оралакчызы О. Сысуев, РФ-тың Пенсия фондузунуң даргазы В. Барчук, Татарстан Республиканың Президентизи М. Шаймиев, Чазааның Баштыны Ф. Мухаметшин, Башкортостан Республиканың Президентизи М. Рахимов, Марий-Эл Республиканың Президентизи В. Кислицин, Карелия Республиканың Чазааның Даргазы В. Степанов, Новосибирск область чагыргазының даргазы, «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның даргазы В. Муха, Мурманск областың чагырга даргазы Ю. Евдокимов болгаш оскелер-даа ТР-ниң Президентизинге, хой националдыг чонунга. Тиилелге хүнү-биле холбаштыр изиг байырны чедирип, бүгү-ле чаагай чүүлдерни күзээн.

Бистің корр.

СОЛУН УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Хорум-Даг — спортчулар сууру. Ында кандыг-даа хөөредиг чок.

1995 чылда чүгле ук суурнуң ойнакчыларындан тургустунган волейбол командазы ТР-ниң волейболга хоочуннар аразынга чемпиону болган.

Чоокта чаа Суг-Аксынга болуп эрткен волейбол маргылдаазынга база ол суурнуң спортчулары тиилелгелиг болган. Республика чергелиг хоочуннарның 10 командазы киришкен маргылдаага хорум-дагжылар чемпионнаан. Ук маргылдааны ТР-ниң хаак спортунга чадаг чарышка хөй дакпыр чемпиону Семен Бай-Караның 50 харлаанынга тураскаадып эрттирген.

Хорум-Даг суурнуң спортчулары Чыраа-Бажы суурже спортчу аалдаашкынны кылганнар. Баг кагарынга Хорум-Дагның аныяктары, а хоочуннардан Чыраа-Бажының ойнакчылары тиилээн. Футболга хорум-дагжылар 3:1 санга уткан. Волейболга Чыраа-Бажының аныяктары уткан, а хоочуннар ужуражылгазынга хорум-дагжылар тиилээн, Стол теннизинге ужуражылгаларга Чыраа-Бажы суурнуң теннисчилери ажыр кааннар. Даш кодурер мөөрейге Хорум-Дагдан Юрий Ховалыг-га чедер кижи чок болган.

Александр ШАГЖЫ.

Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктары

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле В. А. Агбанны шаңнаар дугайында

Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыяалары болгаш хой чылларда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Айыл чок чорук чөвүлелинің секретары Виктор Анатольевич АГБАННЫ Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 18 № 610. Кызыл хоорай.

Чадаана хоорайның ургуларның, элээдилерниң спорт школазының ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

Күш-культура болгаш спорт талазы-биле ачы-хавыяалары болгаш хой чылларда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Болат-оол Былдакович МОНГУШКА—ургуларның, элээдилерниң спорт школазының өөредилге эргелекчизи.

Тукпаа Арантанович МОНГУШКА —ургуларның, элээдилернин спорт школазының тренер-башкызы.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Сергей Сааяевич СЕДЕНБАЛДЫ—Таңды кожуун чагыргазының Кызыл-Арыгда пузалал школазының директору.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 22. № 616. Кызыл хоорай.

Б. П. Шокпааның ажылының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның Чуртталга бажыңнарының тудуун хөгжүдер талазы-биле фондузунуң ажаалда-тежээлде чөвүлелиниң саналын сайгарып көргеш, доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның Чуртталга бажыңнарының тудуун хөгжүдер талазы биле фондузунуң директорунга Бежен-оол Петрович Шокпааны томуйлаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның Чуртталга бажыңнарының тудуун хөгжүдер талазы-биле фондузунуң ажаалда-тежээлде чөвүлелиниң составынга Б. П. Шокпааны киирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың апрель 3.
Кызыл хоорай.

А. П. ДАМБА-ХУУРАККА

Хүндүлүг Анатолий Партизанович!

Тываның көскү политиктиг болгаш күрүне ажылдакчызы турган, 30 чылдарның каржы репрессиязынга таварышкан М. Х. Буян-Бадыргыны хоойлудүрүмге дүүштүр агартыр болурунуң айтырыын хандыр өөренип көөрүн, шиитпирлээрин «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 10 үүлүн удуртулга болдурбушаан, силерден дилеп турмен.

Хемчиктің нояны болуп чораан, 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Таңдының Суг-Бажынга болган Бүгү-Тываның тургузукчу Хуралын эгезинден төнчүзүнге чедир даргалаан, Тыва Арат Республиканың баштайгы Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелиң чогааткан кижилерниң бирээзи, Тываның Араттың революстуг намының Төп Комитединиң Чингине секретары, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы турган Монгуш Хайдып оглу Буян-Бадыргы болза, политиктиг репрессияга таварышкан болгаш барымдаа чок черге шиитпирген деп чүве ам бүгүдеге билдингир апарган.

М. Х. Буян-Бадыргы 1892 чылда Барыын-Хемчиктің Аянгатыга ядыы арат Монгуш Омчууланың өг-бүлезинге төрүттүнген болгаш Хемчиктің ол үеде кедергей бай кижилериниң бирээзи болгаш улуг нояны Монгуш Хайдып Үгер-Даа ол-ла чылын ону оол кылдыр азырап алган. Ынчангаш азыранды Буян-Бадыргы Хемчиктің ноян дүжүлгезиниң салгакчызы болуп, эртем-билигни чедип алырынче беш харлыында эгелеп кирген, Кыдаттың. Моолдун, Тибеттің улустарының код дылдарынга хостуг чугаалаар кылдыр өөренип алган, орус дылды кызымаккайы-биле өөренип турган. Өөренириңге, эртем-билигни чедип алырынга салым-чаяанныг, улуг угаан-сарыылдыг, төлептиг болганының ачызында, эки кижизидилгениң азыраан ноян адазының байлак дуржулгазының ачызында М. Буян-Бадыргы политикаже, күрүне хереэн эргелеп башкарарынче он беш харлыында, кажан Хайдып ноян 1907 чылда мөчээнде, эгелээн болгаш үре-түннелдиг, ак сеткилдиг ажылдап келген.

ТАР-ның күрүненің айыыл чок чорук органнары 1929 чылдың апрельде М. Х. Буян-Бадыргыны Чөөн-Хемчик кожуунның Бозур-Даг деп черге ол өг-бүлезин-биле кады чурттап олурда, тудуп хоругдаан. Буян-Бадыргы бодунуң эш-өөрү-биле демнежип алгаш, садыг-бүдүрүлгениң хуу кооперативин Чөөн-Хемчиктің Баян-Дугайга организастаан. Ук кооператив күрүне кооператив-тери-биле адааннажылгалыг ажылдап, оларны садыг-саарылгадан ынчаарда чоорту кызып турар апарганы Буян-Бадыргыны тудуп хоругдаарынга чылдак болган.

Партияга болгаш ТАР-ның Чазаанга бедик албан-дужаалдарга турган чылдарында «арат идеологиязынга» дүүшпес политиканы чоруткан, Тываның экономиказын хуу өнчүже угландырган. 1924 болгаш 1930 чылдарда Хемчикке болган контрреволюстуг чепсектиг үймээннерни организастаан, удуртуп турган деп, хоозун нүүлдээшкинниг буруудадыышкыннарны Буян-Бадыргыга истелгениң үезинде онааган.

Тыва Арат Республиканың Иштики херектер яамызының (ИХЯ-зының) Үзүп шиидер суду ТАР-ның Эрүү дүрүмүнүң 41 үүлүнде көрдүнген кем-херек үүлгедиишкиннерин кылган деп Монгуш Хайдып оглу Буян-Бадыргыны буруудаткаш, 1932 чылдың март 20-де дээди яла-биле боолап өлүрер деп шииткен. М. Х. Буян-Бадыргыга хамаарыштыр ТАР-ның ИХЯ-зының үзүп шиидер судунуң (суд эвес органның) шииткелин ТАРН ТК-ның Дээди Чөвүлелиниң (Политбюрозунуң) 1932 чылдың март 22-де доктаалы-биле (протокол № 4) күштүг болдуруп, хевээр бадылаан. Шииткелди 1932 чылдың март 25-тің дүнезинде күүсеткен.

М. Х. Буян-Бадыргыга онааштырган бүгү буруудадыышкыннар эгезинден төнчүзүнге чедир барымдаа чок, көнгүс меге болганын төөгүнүн архив материалдары тодаргай бадыткап турар. Чижээ, «1930 чылда болган чепсектиг контрреволюстуг үймээнни Буян-Бадыргы организастаан болгаш удуртуп турган» деп ону буруудаткан. А М. Х. Буян-Бадыргыны 1929 чылдын апрельде тудуп хоругдаан болгаш 1932 чылдың март 25-ке чедир ол хоругдалга олурган, ынчангаш 1930 чылдың март айда Хемчикке болган тура халыышкынга киржир, ону удуртур кандыг-даа арга Буян-Бадыргыга турбаан.

М. Х. Буян-Бадыргыны хоойлу талазы-биле агартыр болурунуң дугайында хүүлээп ап болгу дег шиитпирниң чогуур төлевилелин Тыва Республиканың прокуратуразынга чоокку хүннерде албан езузу-биле киирер болгаш аңаа архив документилериниң хамаарышкан хоолгаларын, а ол ышкаш «Монгуш Буян-Бадыргыны (Буян-баа сайытты) политика талазы-биле агартыр дугайында» Тыва Республиканың Дээди Хуралының чанынга турган республика комиссиязының 1994 чылдың январь 4-те доктаалын кожар.

Тыва Республиканың прокуратуразындан дилээрим болза: бирээде, күрүне архивиниң материалдарынга болгаш өске-даа документилерге үндезилеп, М. Х. Буян-Бадыргыга хамаарыштыр ТАР-ның Иштики херектер яамызының Үзүп шиидер судунуң (судтан дашкаар органның) шииткелин барымдаа чок болгаш ТАР-ның ол үеде Конституциязынга чөрүшкек болган деп санап көөр, ийиде, Монгуш Буян-Бадыргыны политиктиг репрессияга барымдаа чокка таварышкан деп санаар болгаш ооң хөделиишкиннериңде кем-херек үүлгедиишкиннериниң составы чок болганын барымдаалааш, аңаа удур кеземче хереэн соксадыр.

Хүндүлүг Анатолий Партизанович!

Хоойлу-дурум талазы-биле силериниң мерген угаанныларга, бедик эртем-билиниңерге, улуг дуржулганарга, кембуруу чок кижилерни кээргел-биле көөр буянныг чоруунарга улуу-биле идеген тур мен. Тыва улустуң алдарлыг оглу Монгуш Буян-Бадыргының чаагай адын Тыва Республиканың прокуратуразы аңаа эгидер болгаш таөгүнүң шынын, чөптүг чорукту катап тургузар дээрзинге бүзүрээр мен.

Хүндүткел-биле
А. ДУГЕРЖАЛ.

«Мемориал» ниитилелдің баштаар черинің кежигүнү.

Убса-Нур ыйгылаажы

ЗАПОВЕДНИК ЧАЛАП ТУР

Долгандыр турар хүрээлелди, бойдустуң эртинебайлаан камгалап, кадагаларр, хайгаарлар талазы-биле суртаал ажылын чорудары — ажылывыстың кол угланыышкыны ол болур. Эн ылаңгыда чаа тургустунган делегей ужур-дузалыг «Убса-Нур ыйгылаажы» камгалалдыг оранның үнүш-бойдузунуң, дириг амытаннарының дугайында чонга таныштырар, суртаалдаар ажылды чорудун тур бис. Амгы үеде экология айтырыы бирги чергениң айтырыгларынга хамааржыр деп бодаар мен.

Экологтуг чырыдыышкын чонга черле херек. Аъш-чем, ийик-хеп, эт-септен эгелээш, бүгү-ле херек чүүлдерни бойдустан алыр-дыр бис. Келир үеде амыдыран-чурттаар салгалдарывыска бойдустун эртине-байлаан арттырын бээр хүлээлгелиг, сорулгалыг чурттаар ужурлуг бис.

Делегей чергелиг «Парктар марыжы-97» деп экологтуг көрүлде чоруп турар. Анаа идепкейлиг киржир дээш заповедниктің экочырыдыышкын киллизиниң ажылдакчыдары школалар, ургуглар саатарынче, ном саннарынче үйүүшкүннерни кылып, бойдус камгалалының дугайында тайылбыр ажылын чорудуп эгелээн. Эн ылаңгыя «Убса-Нур ыйгылаажы» камгалалдыг оран дугайында билиглерни чонга чедирер топлаңгай сорулга бисте салдынган. Камгалалдыг од ораның девискээринде Монгун-Тайга, Тес-Хемнин Арысканныг, Эрзинде Төре-Хөл, Мөрепе Улар, Бай-Дагның Ямаалыгы кирип, ниитизи-биле 39640 гектар чер-девискээрин ээлеп турар.

Россияда 94 заповедник бар, а «Убса-Нур ыйгылаажы» оларның эн аныла. Эрзин кожуунның школаларында, ном саннарында бо камгалалдыг оран дугайында тускай булуннарны, өрээлдерни деп эгелээнин өөрүнчүг. Чижээ, Мөрен ортумак школазының география кабинединде заповедниктің булуңун ажыткаш, ооң дугайында материалдарны чыып, дерип кааны кончуг солун.

«Россияның заповедниктери болгаш национал парктары» деп кончуг чараш карталарны школа бүрүзүнге үлеп бердивис. Москвада черлик бойдусту камгалаар талазы-биле төп-биле харылзааны тудуп, кылып чорудуп турар ажылывыс дугайында дыңнадыгларны, камгалалдыг ораның чурумалдыг бойдузуң, тыртты рган видеокассеталарны, дерип каан альбомнарны дамчыдып берип турар бис. «Убса-Нур ыйгылаажы» камгалалдыг ораның ат-алдарын көдүрер, чарлаар, харын-даа төп телевидение дамчыштыр чырыдар сорулга салып алган бис.

Март 18-те экология айтырыгларынга хамаарышкан семинар эрттиргеш, «Төгерик столду» база организастаан. Аңаа бойдус камгалалдыңга хамаарылгалыг ажылдап турар албан черлериниң ажылчорудулгазын таарыштырып, углап баштаар чөвүлел кожуунда тургустунган. Бо чайын Төре Хөлге «экологтуг десант» деп көрүлдени кожуунның чер комитединиң бойдус камгалалының талазыбиле эргелелдин, лесничествонуң, санитар-эпидемиологтуг төптүң ажылдакчылары-биле кады эрттирерин планнаан. Аңаа бүгү сумуларның, ажылагыйларның төлээлери киржир. Хөлдүн кыдыын дургаар тускай кызыгаар шугумнарын кылып, дамырак, арык сугларын кажаалаар ажылды кылып чорудар.

«Убса-Нур ыйгылаажы» камгалалдыг ораның ажылдакчыларының ажылдаар оран-бажыңы Эрзинде Нарын баар орук чанында турун турар. Заповедниктің ажылдакчылары тудуг ажылдарын кылганы дээш чаңгыс копеек-даа төлевир албайн, контораны, чазаныр мастерскаяны, гаражты халас тудуп алганнар. Чүгле тудуг материалы садып алырынга Чазактан акша үндүрүп берген. Кайгамчыктыг эгелекчи чорук, хөй-аът киришкин, боттарын билиишкини тиилээн деп бодаар мен. Эр хейлер, камгалалдыг оран чериниң ажылдакчылары, амы чок болгаш амылыг бойдустуң камгалакчылары!

Киллдистериң ажылдакчыларының ажылдаар өрээлдерин аянныг, бир янзы онзагай кылдыр дерип каан. Ам девискээрин долгандыр ыяш, кат-чимис олуртурунга белетеңиң эгелээн, ынчанмайн канчаар, бистиинге делегейниң кайы-даа чуртундан аалчы келир-дир.

Заповедниктин ном саны бойдус камгалалынга хамаарышкан ховар литературабиле байлак. Тус черниң болгаш төп солуннар-биле чергелештир «Наука и жизнь», «Охота», «Свет. Природа. Человек», «Вокруг света», «Приключения и чудеса», «Заповедный вестник», «Наука и человечество» журналдар, энциклопедиялар, словарьлар — ниитизи-биле 130 ажыг санныг литература чагыттыпган, ам-даа немежир. Бойдуска ынактарны бистиинче чалап тур бис.

Анжелика ДАМДЫН.
«Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктің ажылдакчызы.

Бөгүн — Делегейниң өг-бүле хүнү

МЭЭҢ ӨӨРҮШКҮМ

Сураглыг чогаалчы Л. Н. Толстойнуң «Өг-бүле дээрге — ниитилелдиң көрүнчүү» дээн чалгынныг сөстерин амыдырал бадыткап турар.

Шынап-ла, өг-бүлени камгалап, деткип, карактаары күрүне чергелиг айтырыгларның бирээзи. Ылаңгыя экономиктиг болгаш политиктиг өскерилгелер үезинде өг-бүле болгаш не-чаш талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээри улам чидигленип, күрүненің кандыг-даа бергелери бир дугаарында өг-бүлеге дээп, оюн эртпейн, ооң социал байдалындан дорт хамаржыр дээри билдингир.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцинниң ат салганы № 1 Чарлыының кол угланыышкыны — өг-бүле болгаш не-чашты камгалаары болуп турар. Ниитилелди ук айтырыгже кичээнгейин хаара тудар сорулга-биле, чурт Баштыңының Чарлыың езугаар 1995 чылдан эгелеп өске бүгү сайзыраңгай чурттарда ышкаш, май 15-ти — Делегейниң өг-бүле хүнү кылдыр чарлаан.

Бистиң республикада бо онзагай байырлалды канчаар эрттирерин, Тыва Республиканың Чазаанда Өг-бүле, херээженнер болгаш демография айтырыгларының талазы-биле килдис эргелекчизи Людмила Дондуштамовна Тажима мынчаар таныштырды:

— Республиканың корын чорудуп, тускай план жууннары өг-бүле хүнүнге езугаар эрттирер. Маңаа уткуштур белеткел ажылдаажылдаа-ла болза өг-бүле бүрүзүнге кирип, оларның социал байдалы-биле таныжып, улуг ажылды чорудары көрдүнген.

Бо хүннерде Таңды кожуунда чаагайжыдылга ажылдары чоруп турар. Эң эки дээн өг-бүлелерниң дугайында тускай репортажты телевидение ажылдакчылары белеткеп, чонга көргүзер.

Каа-Хем кожуунда орус дылдыг хамааты чон хөй болгай. Часкы тарылга, огород болгаш сад ажылдарының кидин түлүк өйү чоруп турар болганда, өг-бүле хүнүн май айның төнчүзүнде эрттирер деп шиитпирлээннер.

Тус кожуунда кады чурттаа-ла 50 чыл болган сес өг-бүленің бары солун. Бо хире үениң дургузунда эпнайыралдыг чурттап, ажылдап, ажы-төлүн өстүрүп чоруур өг-бүлелерге чоргаарланыр бис. База бир немеп каар чүүлүм — байырлал хүнүнде республиканың кожуннарында өг-бүле болгаш нечаш айтырыгларын чедимчелиг шиитпирлээринге эвээш эвес үлүг-хуузун кирип чоруурларга Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калга-Хөө, ыны килдис эргелекчизи В. С. Оюн, специалист А. К. Яндаа, Кызыл кожуун чагыргазында килдис эргелекчизи Б. Д. Ооржак оларның адын адап, эки ажылын демдеглээш, эки чүүлдерже эге базымнар кылдынган—деп, чугаазын ол доосту.

Өг-бүле хөй утканы сиңирип илередип чоруур чаршла сес. Аас-кежиктиг, демниг өг-бүле өөредилгеге, ажыл-ишке сундулуг, эрес-кежээ ажы-төлдүг болурун амыдырал бадыткан турар. Кадык-чаагай, ажыл-ишчи, тура-соруктуг өг-бүлелер күрүненің чолецгиижи боор. Чуртталга экижип, бурунгаар хөгжүлденің бүгү-ле аргалары тургустунар дээрзинге ынанышты берип чоруур аас-кежиктиг өг-бүлелер хөй-ле болзунам деп йөрээвишаан, кижи бүрүзү чуртталгага сонуургалдыг болуп, кижизидилге ажылының харыысалгазын бедидип, амыдыралды шыдаар шаа-биле каастап, үе чеже-даа нарын болза, бергелерге торулбазы күзенчиг.

Чечек ДОНГАК.

ААС-КЕЖИКТИҢ УЯЗЫ

Бөгүн — Делегейниң өг-бүле хүнүн демдеглээр. Бо онзагай байырлалды чамдык кижилер билбес-даа боор чораан. Ынчангаш бижээн чүүлүм аныяк-өскенге чагыг, сүме-даа болур ыйнаан.

Амыдыралда таваржыпла турар эки-даа, чамдык багай-даа чүүлдер шупту-ла өг-бүледен үнүп турары билдингир болгай. Ылаңгыя ниитилелде кем-херек үүлгедиишкиннериндан кижиниң дүжүнге-даа кирбес чүүлдер болуп турары хомуданчыг. Ол ышкаш бертикмежел, угаан-сарыылы чедир сайзыраваан ажы-төлдүң хөйү-биле төрүттүнүп база ада-иезинге кагдырган уруглар кандыг өг-бүледен үнүп турарын амыдырал көргүзүп турар.

Өг-бүле — бичии күрүнедир. Күрүненің ажыл-херээ өг-бүлелерден тургустунар. Ашак-кадай болуп, өг-бүле тударының дугайында тускай хоойлу-дүрүмнер бар. Ооң пегелделерин чүге амыдыралга боттандырбазыл...?

Үлегерлиг өг-бүлелер хөй. А оларны мактавайн турар бис. Бо чурттап келген назыным иштинде эң эки өг-бүле дээш шаңнал-мактал тыпсып турганын көрбээндаа мен. Арагалаар, ажы-төлүнүн кижизидилгезинче сагыш салбас, өг-бүлезин сандараткан ашак, кадайны шыңгыы хемчег алыр үеви келген деп бодаар мен.

Сөөлгү үеде чамдык башкылар соцпедагоггар болуп ажылдап турар. Ол эки-дир. Ынчалза-даа оларның чамдыызы дыштыг ажыл-дыр деп соора билип турары таан чөгенчиг. Кижи бодаарга, шала «хирелиг» өг-бүлелербиле ажыл чорудар кижилерниң бирээзи — соцпедагоггар болгу дег.

Өг-бүле айтырыгларын дорту-биле харыылаар кылдыр суму чагырга черлерингe дагзыр. Кожуун болгаш суур бүрүзүнге өг-бүле, адаже комитеттерин катап тургусса деп күзел бар.

Чамдык бажыңнарже кире бээрге, чалгааранчыын канчаар ону: солун, сеткүүл-даа чагытпас, шашкы, шыдыраа, радио-даа чок. Шак мындыг байдалда бичии кижилер кандыг болуп өзери билдингир. Чурттакчылыг чер бүрүзүнге үлегерлиг өг-бүлелерни илередири күзенчиг. Аныяктарга чагым — өг-бүле ол дээрге күрүнеде бичии күрүне өзүп-көвүдээр, чалгыннаныр, аас-кежикче ужуп үнер уя деп чүвени шыңгыы медереп билири чугула.

Уван-оол МОНГУШ.

ИЙИ ДАКПЫР

Чаа-Хөлдүң юбилейингс

Кандыг-даа байырлал болза, кижилерниң өөрүшкүзү болгай. Ынчангаш байырлалга хынамчалыг белеткениң, аңаа төлептиг ужуражыры бистиң чонувустуң шаг-төөгүдүн бээр чаагай чаңчылы болу берген. «Чаа-Хөл - суурнуң үндезилеттингениниң бээр 110 чылын болгаш кожууннуң катап тургустунганындан бээр 5 чылын байырлап демдеглээр дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың апрель 7-де доктаалын суурнуң болгаш кожууннуң чону улуг сорук киришкин-биле уткаан. Юбилейге белеткелдиң канчаар чоруп турарының дугайында чугаалап бээрни бистиң бижикчивис Маадыр-оол Саая оргкомитеттиң даргазы, кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Галина САГААНДАЙДАН дилээн.

Айтырыг. Бо үе-шаг бергедаа болза, ийи дакпыр байырлалга суурнуң болгаш кожууннуң чону белеткениң турар-дыр. Белеткел талазы-биле кандыг чүүлдер кылдынганын помчукчуларга чугаалап берип көрүңерем, Галина Сандаковна.

Харыы. Күзелдиним-биле чугаалап болур мен. Ийи дакпыр бо юбилей дээрге, үгле суурнуң, чаңгыс кожууннуң эвес, харын кожа-хелбээ-даа, өске-даа кожууннарның чонунуң база байырлалды деп саналар мен. Үгле дээрге, Чаа-Хөл суур болгаш бо кожуун бүгү Тываның төөгүзүнге онзагай черни эзелеп, тыва, орус база оске-даа улустарның харылзаа тударының белдири болуп турган. География-даа талазы-биле алгаш көөрге, бо кожуун республиканың энне чавыс девискээрлиг болгаш төп кожууннарының бирээзи болуп турар. Төөгүнүң архив документилерин болгаш хоочуннарның чугаазын барымдаалап көөрге, Чаа-Хөл суур 1887 чылдың чайынында үндезилеттинин тургустунган. Чаа-Хөл болгаш өске-даа чамдык кожууннарны барымдаа чокка дүжүрүп, төптерин хоозурадып каанкан сөөлүнде, Чаа-Хөлдүң чурттакчыларының дилээнин езугаар Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа бистиң кожуунну катап тургузуп, улуг деткимчени көргүскенден бээр беш чыл боон турар.

Саян-Шушенскиниң гидроэлектростанциязын тудуп, кылымал далайның тыптып келгени-биле холбаштыр бистиң кожууннуң Чаа-Хөл, Кара-Тал, Үрбүн суурлары, кожавыс Улуг-Хемниң төвү Шагаан-Арыг хоорай турган девискээрлер суг адаанга кирген кожа-хелбээ ийи кожууннарга, оларның чонунга материалдыг болгаш моральдыг улуг когаралды таварыштырганын демдеглээр апаар. Тоогүнүң тураскаалдары, ада-өгбелерниң чевеглери, делгем тараа, сиген шөлдери, мал оларының база суг адаанга кирип, узуткаттынган. Мындыг байдал дээрге, чоннуң сагыш-сеткилинде эттинмес «балыг» болуп арткан. Биче назылыглар эрги Чаа-Хөлдү шуут билбес, а улуг назылыглар амгы кок далайже көргеш, улуг тынар-дыр. Ынчангаш Үрбүнге чурттап чораннар. «Үрбүнүвүстү сактыылынар!», Кара-Талга чурттап чораннар — «Кара-Талывысты сактыылыңар!» деп спортчу мөөрейлерни, оюнларны организастап чаңчыга берген. Ында багай чүү деп, Чаа-Хөлдүң чону бодунуң байырлалын кандыг байдалдарын үезинде демдеглээр деп турарын илергейлээр сорулгабиле бо бүгүнүң дугайында чугаалап олурарым бо-дур.

Амыдырал чаңгыс черге турбас. Үениң болгаш төөгүнүң байдалдарынга чаңчыгып, ижигин чурттаар апаар. Суурнуң болгаш кожууннуң юбилейлеринге белеткел эпир чылын-на эгелээн. Тодаргай хемчегларни чогаадып, кожуун чагыргазының коллегиязының калбак хуралынга чугаалажып коргеш, бадылаан. «Чаа-Хөл суурнуң үндезилеттингениниң бээр 110 чылын болгаш кожууннуң катап тургустунганындан бээр 5 чылын байырлаар дугайында» доктаалды Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың апрель 7-де хүлээп алганы юбилейлерге белеткел ажылдарынга улуг идигни берген. Бо байырлалдар дээрге, үгле Чаа-Хөл чурттуг тываларның эвес, харын хөй националдыг чонның юбилейлери болур дээрзин база катап онзаган демдеглээр бодаан мен. Кожуун төвүнде ам-даа хөй националдыг кижилер, республиканың барык бүгү кожууннарындан келген оолдар, уруглар, улуг назылыг хамаатылар, хоочуннар чурттап турар.

Айтырыг. Чогааттынган хемчеглер, планнар бар-дыр. А чогум кандыг чүүлдер кылдынгаңыл, чугаалап көрүңерем?

Харыы. Бирги ээлчегде кол сорулгавыс — малдың чазаглаашкынын, часкы тарылганы, ылаңгыя погаа, картофель олурулгазын эки чорудары болур. Мал кыштаглаашкыны багай эвес эрткен. Чаъс чок боордан башка, час багай эвес-тир. Үгле кожуун төвүнүң эвес, харын бүгү суурларның чаагайжыдылгазынче, погаанчыдылгазынче, аңаа езулуг корум-чурумну тургузарынче онза кичээнгейни угландырыл турар бис. «Эң эки кудумчу», «Үлегерлиг өг-бүле дээш» тускай шаңналдарлыг мөөрейлер чоруп турар. Допчулап чугаалаарга, тараа, сиген, погаа, картофель хөлбеңейнин келген үеде — июль 4-те юбилейлеривисти уткуур, демдеглээр бодап турар оис.

Чоннуң хууда малы өзүп турар. Картофель, погаа өстүреринге багай эвес шөлдер, суг бар. Чылыг база четчир. Чединмес амыдыралдыг болгаш хайгааралы чок кижилерге тарааны, картофельди өстүргеш, халаска үлеп бээр бис. Бо чугула ажылды эрткен чылын Чаа-Хөл суму чагыргазы багай эвес организастаан. Ынчангаш дуржулга бар. Суурда автобустар доктаар черлерни, саарлыкчылар ажылдаар базаарны септээн, эде дерээн. Кожуун төвүнде стадионну септеп эгелээн. Кожуун төвүнүң ортумак школазының коллективи Чаа-Хөлдүң алдарлыг кижилериниң дугайында альбомнарны белеткеп турар. «Чаа-Хөлдү алган тур мен!» деп чогаал мөөрейи чарлаттынган. Аңаа профессионал-даа, чаа эгелеп чоруур чогаалчылар-даа киржир. Кожуунның чурумалдыг чараш бойдузунуң, ооң күш-ажылчы чонунуң, дайын киржикчилериниң дугайында чогаалдарны, чечен шүлүктерни, ырларны, аялгаларны манап турар бис. Мөөрейниң түңнелдерин бо чылдың июнь 15-те үндүрер. Школада музейни юбилейлерге угландыр эде дериири планнаттынган. Чаа-Хөлге, ооң юбилейлеринге тураскааткан тускай дамчыдылгаларны Тыва телевидение дамчыштыр организастаары көрдүнген. Суурнуң, кожууннуң эрткен төөгүзүн амгы амыдырал-биле сырый холбаштыр чырыдар апаар.

Айтырыг. Кылдынын турар белеткел ажылдары эвээш эвес-тир. Ынчаарга байырлалды канчаар эрттирер деп турарыл, ол дугайында чугаалап көрүңерем, Галина Сандаковна.

Харыы. Юбилейлерни 1997 чылдың июль 4-те кежээликтей уткуур, а дыштаныр хүнүнде спортчу болгаш культура хемчегларын эрттирер кылдыр планнаан бис. Кызылдан, Ак-Довурактан болгаш өске-даа кожууннардан хөй эвес составтыг делегациялары уткуур бодап турар бис. Юбилейге келир кижилер түр када чурттаар майгыннарын, аъш-чемин ап алгаш келзе эки боор деп, бисте чамдык эштер чугаалап турар. Бо айтырыгны өөренип көөр апаар. Юбилейлер хүнүнге тураскааткан кол маргылдаалар: аът чарыжы, хол бөмбүүнүң талазы-биле эр, херээжен ойнакчылар командаларының адаанажылгазы, 15 болгаш 30 километр хемчээлге чадаг чарыш, тыва хүреш шилиндек 128 улуг болгаш 32 элээди мөгелерниң аразында болур.

Айтырыг. Бо планнар, бодалдар дыка эки-дир. А ол бүгү хемчегларни чорударынга эвээш эвес акша-хөреңги негеттинер болгай. Бо талаы-биле саң-хөө байдалы кандыгыл?

Харыы. Бо дээрге эң-не нарын, чугула айтырыг. Бистиң кожуун беш чыл бурунгаар катап тургустунган сөөлүнде Чаа-Хөлдүң чону дыка улуг бергедээшкиннерге таваржын келген. Ам-даа бут кырынга тургустунун чадап тур бис. Кожуун төвүн бо Бедик-Хавак деп черже көжүрген, тодаргай чугаалааргa, Чаа-Хөл суурну катап тургузар ужурга таварышкан бис. Ынчангаш кожуун болгаш суурлар чагыргаларында юбилейлерге ажыглаар чаңгыс-даа көпеек чок. Бистерни деткинр шыдалдыг бүдүрүлгелер, организациялар кожуунда база чок. Ынчангаш өске кожууннарда, ылаңгыя Кызыл хоорайда Чаа-Хөл чурттуг шыырак даргаларның деткимчезинге дыка идеген турар бис. Чижээ, Чаа-Хөлдүң соцгулда округундан эгезинден бээр Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга улаштыр элээн каш катап соңгуттурган Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейге, бистиң кожуун девискээринге хөй чылдарда ажылдаан, амгы үеде Тыва респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгушка, Ак-Туруг чурттугларның ажы-төлү — Тыва Республиканың прокурору Апатолий Партизанович Дамба-Хуураккa, Тываның удурткы инспекциязының начальниги Людмила Антоновна Мандан-Хорлууга, а ол ышкаш Сут-Бажыңда ассоциация даргазы Андрей Шогжалович Тюлюшке, «Тыва авторык» эргелелиниң начальниги Салчак-оол Саянович Сапаага, «Тыва нефтьпродуктулар» чериниң удурткучузу Михаил Күдерекович Доржукайга, хөй-ниитичи болгаш ажылгыр Сергей Дмитриевич Моломдайга, Тываның Национал банкызының даргазы Юрий Петрович Южаковка идегеливис дыка улуг.

Ак-Туруг болгаш Чаа-Хөл суурларның аразында автомашиналарның оруу дыка үрелген. Бо орук септеттинмээн шаанда, өске черлерден аалчыларны каанчан чалаар бис? Ук орукту септээр арга кожуунда көңгүс чок.

ҮШ ХАЛАПТЫҢ БИРЭЭЗИ

ЧЫЛДАГААНЫ ҮҮДЕЛ ДИЗЕ...

От—бойдустуң хуулгаазынныг чаяалгазы. Кижи төрелгетени тыптып келирге-ле, ооң ажыглалы амыдыралга улгадып, чылыгны, чырыкты болгаш өске-даа чепсек-хереклерни бүдүрериге ажыглап чораан. Ынчангаш кижилер ону ыдыктыг кылдыр санап, үе-дүптен амгы үеге чедир ажыглалын улам сайзыраткан.

Ынчалза-даа кижилерниң мээ-медерелинде оттуң кайы хире айылдыын, база ону шын эвес ажыглаар бөлза, делегейде үш халаптың бирээзи—өрт үнүп болурун кижилер билгеш, ооң хай-халавын болдурбазы-биле амгы үеде делегейниң шупту чурттарында өртке удур демиселди калбаа-биле чорудуп турар. А бистиң Тывавыста ындыг демиселди күрүненің өртке удур албан эргелелиниң ажылдакчылары апрель айда шалыпкыны-биле чоруткан болгаш ону баш бурунгаар болдурбас ажылдарны удуртукчу даргалардан шыңгыы негээн.

Бистиң республиканың девискээринге бо чылын Тыва Республиканың Чазааның март 31-де үндүрген 125 дугаарлыг доктаалын барымдаалап, апрель 1-ден 30-ге чедир өртке удур шалыпчы айны чарлаан турган болгай. Үгле дээрге, чыл санында шак бо үеде өрттерниң саны болгаш когаралы өске үелерден улгадып, часкы-чайгы үениң өртке дүшкүүрлүүн көргүзүп турарын эрткен чылдың саннар, фактылары бадыткап турар. Ынчангаш бо чылын өрттерниң санын болгаш когаралын эвээжедир, ону баш бурунгаар болдурбас дээш өртке удур хемчегларни алыр сорулгалыг өртке удур шалыпчы айны чаңчылчыдыр, ам 6 дугаар эрттиргени ол. Ооң түңнелинде бо чылын өрттерниң саны эрткен чылдан 42, 13 хуу кызырылган болгаш когаралы 6,8 катап баткан болуп турар. Ынчалза-даа ооң кам-хайыра чок кызыл чалбыыжы арга-арыгларны, албан, бүдүрүлге, ажыл-агый черлерин, күрүненің болгаш хууда кижилерниң чурттарга оран-савазын, эт-севин ажыглалдан үндүрүп, узуткаары ам-даа уламчылавышаан хевээр.

Чүгле апрель айның дургузунда республиканың девискээринге 82 өрт болганы демдеглеттинген, оларның ишинде 48-и Кызыл хоорайга болган. А ол өрттерниң чедирген когаралы 185 млн. 321 муң рубль түңнүг болган. Бо саннарны эрткен чылдың апрель айның өрттери-биле децнээрге, 2,1 катап эвээш база когаралы 6,9 катап куду болган.

Үстүнде айытканым өрттерден аңгыда 75 арга-арыг болгаш 46 хову-шөлдерниң өрттери бир айның дургузунда уламчылап келген. Чаяан болуп, бо өрттерге кижилер амы-тынындан когараваан. Ынчалза-даа 25 янзы-бүрү бажың-балгат тудуглары, 60 чуртталга бажыңы, 1 кыштаг, 1 машина-техника, ол ышкаш 8 хураган өрттүү чалбыыжындан узуткаттынган.

Күрүненің өртке удур албан эргелелиниң ажылдакчылары бо айыыл-халапты баш бурунгаар чайладыры-биле өртке удур шалыпчы ай үезинде бүгү күжүн харамнаймайын, ак сеткилдиг ажылдааннар. Түңнелинде республикага 861 объектиниң өртке удур байдалын хынаан. Оларның иштинден 201 бүдүрүлге черлерин, 133 садыг-болгаш склад шыгжамырларын, 123 амыдырал хандырылга объектилерин, 79 уруглар садтарын, 54 школаларның, 41 культура албан черлериниң, 31 кыварчаар материалдар баазаларны база 7075 чуртталга бажыңнарының өртке удур байдалын хынааш, ооң дүрүмнерин күүседирин айыткан негелде бижиктерни удуртукчу даргаларга болгаш чурттакчы чонга берген.

Өртке удур дүрүмнерге 3851 кижини өөреткен болгаш бүдүрүлге черлеринге өртке удур дүрүмнерге хамаарышкан 209 лекцияны нэмчуп, 7944 кижини хаара тудуп, республикада өрт байдалын таныштырбаан, отбиле кезээде ооварымчалыг болурун суртаалдаан. Өртке удур шалыпчы ай үезинде боттарының харылап турар объектизинге өрттүү дүрүмнерин хажыткаңы дээш 81 удуртукчуларны 10.733 муң рубльге торгаан. А ниитизиби-биле өрттүү дүрүмнерин хажыткаңы дээш 102 кижини акша торгаалыңга онаан болгаш 97 кижиге шыңгыы сагындырыгларны берген. Өртке удур дүрүмнерни күүсеткенин негээн хыналдаларның түңнелинде, өртке удур байдалы кошкак 15 объектини, 9 өрээлди, 28 одалга суугларын болгаш 79 электри четкилерин күрүненің өртке удур хайгаарал инспекциязының ажылдакчылары хаггаш, ооң четпестерин кыска хуусааның иштинде эдип-чазаары-биле кожуун, хоорай чагыргаларынче ниитизи-биле 58 дыңнадыгны бижээн.

Түңнелинде, үстүнде айытканым хемчээлдиг ажылдарны өртке удур шалыпчы ай үезинде чоруткан сөөнда, республиканың девискээринде дыка хөй өртке удур дүрүмнериң хажыдыышкынары эде кылдынган, эрткен чылдарга децнээрге, өрттерниң саны эвээжеп, кудулаан болуп турар. Ынчалза-даа өрт айыылы бо хүннерде хөй кезии кижилерниң от-биле ооварымча чок болуп турарындан уламчылап турар. Маңаа чижек кылдыр, ылаңгыя көдээде чурттап турар мал ажыл-агыйлыг чурттакчыларның от-биле ооварымча чок болганындан үгле апрель айда Бай-Тайга кожуунга 4, Эрзинге 1 өглерниң өртөнгени оларга улуг каражаны чедирген.

Чүгле апрель айда өрттү оон ыңай эң хөй өөскүдүп турар чылдагааннары—бичии уругларның от-биле ойнаанындан—7, электри четкилеринге өрттүү дүрүмнерин хажыкталаңындан—12, от-биле ооварымча чок болганындан —39, өжегерээн өрттеткен 5 таварылгадан өрттер өөскүгүлээн. Ынчангаш мындыг янзылыг чылдагааннар-биле өрттү болдурбас дизе, ону кижи бүрүзүнүң өрт-биле демиселге бичии-даа болза улуг-хуузун кирерин айытпышаан, ол ышкаш өртке удур дүрүмнерни шыңгыы сагып, от-биле ооварымчалыг болурун база катап сүмелээрдир мен.

Сергей НОГААН-ООЛ.

Иштики херектер яамызының Күрүненің өртке удур албан эргелелиниң өртке удур пропаганда бөлүүнүң инженер-инспектору.

БЕШКИ АЪТТЫҢ ЭЭЗИ КЫМЫЛ?

Май бир. Аяс, каан хүн. «Улуг-Хем» солунның шаңналы дээш тыва хүреш. Маргылдаанның эртер чери спорт шөлүн таарыштыр дерип кылган. Ында судьялар олудунуң чоогунда ТР-ниң тугу оожум салгын аайы-биле хөлбеңейнип турган. Хүреш айыткан шагындан элээн озалдаза-даа (ооң чоогунда бир шөлге аът чарыжы боон турган), чоннуң чыылган шаа-биле шалыпкын эгелээн.

Алдан дөрт мөге четчелеттинген. Хоочун спортчу, Хайыраканда шыдыраа федерациязының даргазы Владимир Маажык чыскаалды башкарып, команданы бергеш, маргылдааны эгелээринге беленин «Улуг-Хем» солунның редактору Шолбан Быштак-оолга рапорттаан. Ол рапорттуу хүлээп алгаш, мөгелерге болгаш чыылганнарга Май бир-биле байыр чедирген. Хайыраканның мөгези Серээдар Артурга, Эъжиминг—Леонид Бумба-Хуураккa, Шагаан-Арыгның — Мерген Чөревеге судья коллегиязы маргылдааның тугун көдүрер хүндүткелди тывыскан. Мөгелер девиниңи сөөлүнде бирги салыг эгелээн.

Алдан дөрттүн араында школачылар Оңмас Ондар, Саша Сат (Шагаан-Арыг), Маадыр Монгуш (Чодураа) киржип, улуг мөгелер-биле дидим, ачыр-дачыр сегиржип ап турары мактанчыг. Черле ынчаң бо маргылдаада аныяктар арбын киржип турарын көрүкчүлер эскерген боор. Эрзинден хоочун мөге Анатолий Баткар бодунуң оглу Андрей биле хүрежип келген. Ол боду шыырак мөге Эртине Даңзы-Белекке (Каа-Хем) октатсаа, Андрей каш улаштыр хүрежир аргалыг болган. Чаа-Хөлдүң Булуң-Теректен келген чаңгыс аныяк мөге Радик Кандан бодундан шыырак белеткелдиг Экер-оол Дажыга таварышкаш, октадыпкан.

Салыглар эрткен тудум-на, күштүглериң күштүглери ылгалып үнүп орган. Эрткен чылгы аът шаңналының эдилекчизи Эдуард Доржу ийиги салыгда Э. Даңзы-Белекке октаткан. Кол шаңналга кордакчыларның бирээзи Маадыр Допуй-оол кемдээшкинге таварышкаш, ооң ынай уламчылаар аргазын чидирген. Владимир Төгүс-оол Радж Баз-оолга октаткан.

1994 чылда Тураңга болган спартакиаданың чемпиону Мерген Монгуш (Бии-Хем) үшкү салыгда билдингир мөге Сангак-оол Ооржакка октаткан. Эртине Даңзы-Белек Ендан Доспанга таварышкаш, үр болу бээрге, чаңгыс классчызы, хөөмейжи Мерген Шожукпан аян тудуп бээрге, сорук кирип, онаан ажып алган. Улаштыр Малчын-оол Түлушке сыгыртып, хөөмейлеп берген, ынчалза-даа ол октадыпкан. Денге хүрежип өскен эжишкилер Экер-оол Дажы биле Артур Серээдар таваржы бергеш, чараш арга-биле Артур дораан октап алган.

Дөрткү салыгда арткан сес мөгеден Э. Даңзы-Белек, С. Ооржак, А. Серээдар, С. Намчылак боттарының онагларын ажып ап, 1-4-кү черлер дээш хүрежир эргени чаалап алган. «Улуг-Хем» солунның редактору чораан, хоочун журналист Салчак-оол Ондарның бо салыгның эгезинде ам аштырар-даа болза, спонсорлаң, белек тыпсыр деп чарлааны аныяк мөге Түлүш Дартай-оол Салимге салдырыпса-даа, белекти алган.

Сөөлгү салыгда ийи мөге С. Ооржак биле Э. Даңзы-Белек артыш калган. Кайызы-даа күштүг, аргалыг болгаш деңхаяң тутчуп, элээн үр хүрешкениниң түңнелинде, Сангак-оол Ооржак арыг октааш, шүглүп үнген. Ынчангаш «Улуг-Хем» солунның чылдың болур шаңналы — 5-ки аъттың эзи болган.

1-ден 8-ке чедир черлерни эзлээн мөгелерге шаңналдарны солунның редактору Ш. Быштак-оол тывыскан.

Бо маргылдаа «Улуг-Хем» солунның 20 чыл оюнга уткуштур эрткени-биле онзагай. Ол юбилейге тураскааткан маргылдаалар, чогаадыкчы мөөрейлер моон соңгаардаа болгулаар. Чон аңаа идепкейлиг киржири күзенчиг. Бо улуг маргылдаага аңгы-аңгы черлерден киржикчилер келзе-даа, хайыраканчылар шагаан-арыгжыларның идепкейлиг хөй мөге киришкенин демдеглээр ужурлуг.

Шоома ДАРЖАЙ.

КУБОК ДЭЭШ

Шагаан-Арыг хоорайның хөй адырлыг коммунал ажыл-агыйының спортчуларының чалалгазы-биле Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Сут-Хөл кожууннарның, Кызыл хоорайның хол бөмбүүнүң шупту 9 командалары чыглып кээп, шилчип чоруур кубок, тускай шаңналдар дээш маргылдашканнар.

Аныяк специалист Шолбан Сарыг-Кидисович Куулларның удуртканы бо коллектив хоорайга хамык бүдүрүлгелер буурап дүжүп, сандарап турда, ооң кызымак удуртулгазы-биле чүгле бут кырынга туруп келген эвес, а харын ам хоорайда доктаамал тыныштыг каш борбак бүдүрүлге черлериниң бирээзи болуп турар. Аныяк удуртукчу чүгле ажыл-агыйының экономиктиг күүк-күжүн сегидер дээш эвес, а ажылчыннарының амыдырал-чуртталгазының, культурлуг дыштанылгазының айтырыгларынче ханылап кирип чоруур кижилерниң бирээзи болгаш коллективиннге бедик хүндүлелди чедип алган.

Амыдыралдың берге, акша-төгериг айтырыы негелделиг бо үезинде Шолбан Сарыг-Кидисович кожуун, республика чергелиг хол бөмбүүнүң маргылдаазын Майның байырлал хүннеринде чоннуң дыштанылгазынга таарымчалыг кылдыр эрттирип күш четкенин мактавас арга чок. Маргылдааның бүгү чарыгдалдары ажыл-агыйның бодунуң агар санындан чаңгыс көпеек-даа чарыттыымайн, деткикчилериниң база бодунун шевер ажылчыннарының сиилбип кылганы белектериниң дузаламчызы-биле хандыртынып эрттиртинген.

Маргылдааның удуртукчунуң бодунуң чалап эккелгени башкызы, Красноярскиниң башкы университединиң хол бөмбүүнүң тренери Александр Яковлевич Ситниковтуң делегей чергелиг хол бөмбүүнде судьялаарында чаа өскерилгелер-биле неметтинген семинар кичээлби-биле эгелээни солун, чаа чүүл болганынга спортчулар, көрүкчүлер сагыш ханганнар.

Черле ынчаң маргылдааның судьялаашкынынга эки дөр түңнелди баш бурунгаар берзе артык эвес. Кожуунуң судьялары Кызыл-оол Дөтпе, Валентин Папий-оол, Борис Дугур-оолга дузалажып Кызылдан күрүне университединиң деканы, башкы эртемниң доктору Херел-оол Ооржак, Кызыл хоорай чагыргазының спорткомитет даргазы, маргылдааның кол судьязы Алексей Ондар киржип, улуг дузаны катканнар.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде Кызылдың башкы училищезиниң халдакчылары Дозураш Саяның, Мерген Шильбии-Салдың, кажар, чараш оюнчуг Белек Өлзейнин оюнуныг биле хей-аът кирген командазын бешки оюнда, катап-катап деннежип тургаш, чидиг демиселден Тыва Республикааның Иштики херектер яамызының тренер-капитаны республиканың хөй чылдарда эки ойнакчызы боон сурагжаан Василий Монгуштуң командазы уткаш, шилчип чоруур кубок, дириг хой, белектерни алганнар.

Ийиги черни алган башкы училищезиниң, үшкү черни эзлээн Улуг-Хемниң чыынды командалары хойлар-биле, хүндүлүг бижиктер, суй белектерни алганнар.

Коммунал ажыл-агыйының бо маргылдаазын чаңчыл кылдыр чылдын-на эрттиреринде ооң киржикчилери дугурушканнар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Валентина Чимит-ооловна НАМЧАН-ООЛ

Артист Валентина Чимит-ооловна Намчан-оол аар болгаш үр аараанының сөөлүнде, 1997 чылдың май 13-те, дөртен үш харлаң бар чораан назыныңа мөчээн.

Чоон-Хемчик кожуунда Чыраа-Бажының ортумак школазын 1973 чылда ол дооскан сөөлүнде Москвада Б. Щукин аттыг театр училищезинге өөрепип кирген. Ук училищени чедишкиниг дооскаш, шин артизиниң диплому-биле 1978 чылда Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга ажылдап эгелээн. 1988 чылдан бээр «Күзел» деп аныяктар театрынга ажылдаан.

Э. Лябиштиң «Саваң шляпа» деп хөгжүмнүг, каттырычыг шинзинде Эленниң, М. Тикамацунуң чогаатканы «Ынакшаанның амы-тынынга четтинген» деп япон шинде ажылчын херээжен Киониуң, Ф. Шиллерниң «Кара сагыш болгаш ынакшыл» деп шинзинде Луиза аваның, В. Көк-оолдуң «Хайыраан бодунда» Салбакайның, Ч. Ондарның «Бодаралында» Эртинеиниң, В. Монгуштуң «Амыдырал — анекдот-тур» деп шинзинде нарын характерлиг маадырларның, В. Серен-оолдуң «Караш-Хамында» Хам-Кадайның рольдарын Валентина Чимит-ооловна дыка солуп кылдыр ойнап чораан. Бодунуң кайгамчык талантызы-биле көрүкчүлерниң сонуургалын болгаш бедик үнелээшкинин чедип алган.

В. Ч. Намчан-оол болза, төрүмелинден салым-чаяанныг болбушаан, шин артизиниң мергежилин, билиин ханызы-биле шинзээдип, концерттерге база ойнап чораан. Ооң биче сеткилдиин, күш-ажылга дендин ынаан, эш-өөрүнге дузааргаан, эвиленин, кады ажылдан чораан театр артистери, режиссерлары эки билир.

Валентина Чимит-ооловна эргим, чаптанчыг Русланны болгаш Сайзаананы өстүрген. Ам канчаар, өлүм дээрге, өлүм-не болгай. Ынчалзажок «өскүзүнден өлбес» деп тыва улустуң үлегер сөзү бар. Талантылыг артист Валентина Чимит-ооловна Намчан-оолдуң чырыткылыг тураскаалы бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының, «Күзел» деп аныяктар театрының коллективтери, республиканың театр болгаш культура ажылдакчыларының эвилели.

ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязы ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының шажын херектериниң талазы-биле төлээлекчизи Владимир Сумакинович Биче-оолга ооң аваазы

Дензимаа Санчаевна БИЧЕ-ООЛДУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының, «Күзел» деп аныяктар театрының коллективтери, театр болгаш культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чери «Күзел» театрның артизи

Валентина Чимит-ооловна НАМЧАН-ООЛ

үр аараанының сөөлүнде мөчээниң дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге, чоок кижилериңе ханы кажыдалды илергейлеп тур.

ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫННЫ ЧАРЛААН

Тываның күрүне университединиң чаңында Кызылдың башкы училищезиниң 11 класстың децнели-биле тус-тус салбырларга (школа салбыры 2 чыл 10 ай, школа назыны четпээннериниң — 1 чыл 10 ай хуусаалыг) өөренирин күзээннерни хүлээп ал

КЫМ-ДАА, ЧҮҮ-ДАА УТТУНДУРБААН

ОЛАРГА ЧОН КЕЗЭЭДЕ ЧОРГААРЛАНЫР

ШЫНЫН СӨГЛЭЭЙН

Таптыг-ла мутур бежен үш чыл бурунгаар, азы 1944 чылдын май айда ТАР-ның Революстуг Шериниң эки турачы эскадрону дайын шөлүнден ээп, төрээн Тывазынче чаныр орган. Эскадроннуң бот-составының хөй кезии амыр-чыргал, хосталга дээш чаалыг шөлге амы-тынын берген. Арткан орден-хавыяаларлыг оолдар, кыстарның аразында Ада-чурттуң Улуг дайыны орденниң бирги чергезиниң эдилекчизи опанчипең Очур Ховалыг онзаланыц көстүп чораан. Ам ол бистиң аравыска чораан болза, бо чылдың май 5-те 81 харлаар турган ийик. Ону каш ай бурунгаар шагаан-арыгжылар сөөлгү орууниче үдээн. Улуг Тиилелгениң хүнүнде Ховалыг Даргый-оолович Очурну Дубно хоорайны хосташканынга эрес-дидим киришкени дээш, Ада-чурттуң Улуг дайыны орденниң ийиги чергези-биле шаннаан. Ол — дайынчы орденниң бүгү чергелери-биле шаннаткан. Орденни эки турачының оолдары, ургуларынга тураскаал кылдыр берген.

Катаптаттынмас дайынчы орденнериң эдилекчизиниң сактыышкынын «Шынын» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

ДУБНО ЧООГУНГА ТУЛЧУУШКУННАР

Ровнону фашистер Украинаныц найысылалы кылып алган турганнар. Аңаа ханыг чагырыкчы Кохту суразлыг разведчик Николай Кузнецов чок кылганынын соонда, кээн дыңнаан мен. Немец фашистер ол хоорайга шилиттинген дайынчы кезектерни моөннеп алгаш турган. Канчалдыр-даа камгаланып турза. Кызыл Шеригниң шуурган дег шавар халдаашкынынга ыдашпаан.

Бистиң дөрткү эскадрон демир-орук вокзалын хостаар дужаалды алган. Ол дээрге өн харысалгалыг дайынчы даалга дээрзин биске Түлүш Кечил-оолдуң политика талазы-биле оралакчызы Монгуш Байыскылаң баш удур дыңнаткан чүве.

Тулчуушкун даң бажындан эгелээш, карацгы дүне доозулган. Фашистер вокзал чоогунга кедергей удурланган. Бажыннар кырындан, ыыштар баштарындан безин боолап турдулар. Ынчалза-даа эскадроннуң дайынчылары тура дүшпээн. Харын-даа улам бурунгаарлап, хоорай иштинче ханылап, дайзыннарны чылча берген.

Ровнону хостаарынга эки турачы тыва эскадроннуң эрес-дидим хөделишкинин полковник Попов бүгү полктуң мурнунга демдеглеп, тускай дужаал-даа үндүрген.

Ровнону оскунган эжелекчилер Морозов аттыг дивизияның шаап халдан турган уунче кара хептиг, моюндуруктарында тускай демдектерлиг СС кезектерин хаара туткан. Кандыг-бир билдинмес кара кижилер дайыллажы бергенин немец командылал билип каан хире. Ындыг турбуже, дайзынга туттурган дайынчы Тоютчук чаңгыс сөс-даа оларга чугаалавайн, маадырлыы-биле олген. Тыва кезектиң тывызын дайзыннар шак-ла ынчаар тыппайн барганнар.

Ровнонуң сөөлүнде шавар халдаашкын дүн-хүн-даа дивейн, үзүк-соксаал чок чоруп турган. Улуг лейтенант Дончуттуң база улуг лейтенант Бүрзекейниң взводтарының дайынчыларының чамдыызы бүзээлелге таварышкаш, дайзын-биле сөөлгү огунга чедир тулчуп турган, украин улустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш маадырлыг баштарын салганнар.

Күжүр эштеривистиң тулчуп турган туруштарынга баарывыска, Бүрзекей баштаан он бир дирт кара әрлер пулеметтарының мажыларындан холдарын безин салбаан, дайзынче удур баштандыр ушкулаан чорду. Оларны долгандыр чүс ажыг дайзыннарның олуг сектери оңгаар-дескээр шөйлү берген ацгы взводтарже тарадыпкан. Мен ам старшина Навачыган оглу Сундуйнуң салбырынга кирдим. Ажыы-биле чугаалаарга, мен расчеттуң командири, а старшинам мээн дузалакчым боол чорду. Чүге дээрге Сундуй пулеметчик эвес кижи.

Бир белдирге кээривиске, дайзыннар мөөннежип алган бо чоруп орлар. Пулемедумнуң унун Сундуйга өлдээш, хөме тутсуп-ла эгеледим. Чник болзун дээш станогун ап каапкан бис. Дайзыннар кескен сиген дег, октарга таварышкаш кырлып турганын ынчан көрген мен. Та чеже кижи. Санаан эвес.

— Эр-хей, казах! — деп бир-ле кижи мээн эктим часкап тур. Көрүп кээримге, Ахмеджановтуң эскадронунуң взвод командири Казахстан чурттуг лейтенант болду.

Дайзыннар бисче боолай бээрге, дүрген-не оон чоруп-кан бис. Дайынга доктаамал шавар халдаашкын, тиилелге турбас. Өлүм-чидим, аткаарлаашкын, харын-даа бүзээлел базым санай манап турар.

Суур кыдыы оймакка үнүп кээривиске, бир кезек кижи кел чору. Хол боозун тудуп алган капитан Кечил-оолду кылажындан танып кагдывыс.

— Шак маңаа чыглыр. Лама, Семис-оол, Чот, Норбу дөртелээн өске взводтарны бээр эккелиңер. Дайзыннар Дубно уунче аткаарлап турлар. Бистер полктан элээн хоорлу берген хире-дир бис. Ынчангаш овааримчалыг болбас болза талаар — деп, капитан анаа-ла эш езугаар чугаалай-дыр.

Бистиң дайынчы командиривис капитан Кечил-оолдуң хей черге ажынып, езуургап чораанын черле көрбээн мен. Бодундан болгаш өскелерден шыңгыы негелделиг, дайынчы даалганы күүседири ооң бирги хүлээлгези деп билген мен.

Дуган чанындан аткаарлаан-даа болзувусса, эскадрон чидириг чок болганын демдеглеп каайн. Харын-даа дайзынга биче эвес когаралды таварыштырган деп бодаар мен.

Дубно хоорайны Кызыл Шеригниң кезектери бүзээлепкен. Шавар халдаашкынга дыка-ла эпчок хоорай. Фашистер эрги шагның кылын даш ханаларының артынче чаштына бергеш, тускай үттерден оргулаашта оңгуларны туразында боолап турдулар. Ол ханага чедери берге. Бетинде калбак шык чаттыла берген. Айгадаң шөл. Эскадроннар каш-даа удаа шаап халдаан. Дүжүк чок. Харын-даа балыглаткан болгаш өлүткен кижилерниң саны көвүдээн.

Тыва эки турачылар орустап чугаалап шыдавас-даа болза, орусташкан улустуң домааның утказын билир апарган бис. Дыңнап турарывыска, даштыкыдан келген эскадроннуң бот-составы эвээжээн дижи берген. Бис-ке командирлер-даа, политажылдакчылар-даа ындыг медээ бербээннер. Ол дээрге «солдат телеграф» ажылдай бергени ындыг чүве-дир. Ажыы-биле чугаалаарга, шериглериң аразында дамчыыр чугаазы-дыр ийин. Оңгуланган солдат ону солуваанда, ыцай-бээр чоруур эргези чок. Ынчангаш бистер эки турачы эштеривистен каш кижи артканын билбейн турган бис. «Солдат телеграфтың» медээзи бадыттаттынып, бистиң оңгуларыныска тылдан немелде күш кээп эгелээн.

Удаваанда эки турачы эскадроннуң дайынчыларын полктуң тылынче кыйгырты берген. Дайын шөлүнден элээн ырак оймакка олбуктар чаткаш, полктуң командирлери бисти шайлаткан. Полковник Попов туруп келгеш: — Эрес-дидим тулчуп, немец-фашистиг эжелекчилерге өлүмнүг согугну берген, Тыва Арат Республиканың арат чонунуң мурнунга даңгыраан шынчы күүсеткен Саянның эзирлеринге изиг байыр!»— дээрге, аңаа турган бүгү кижилер диңмиттиг адыш часкап, бистерни куспактап, өөрүшкүнүң болгаш четтириишкинниң карак чаштарын чодуп турду.

Дубнодан Ковров хоорайга ээп келгеш, бир ай дыштанганывыс соонда, төрээн Тывавысче чаныпкан бис. Дайын шөлүнге муң ажыг километр узун рейдини кылып, маадырлыг Кызыл Шеригбиле кады кижи төрелгетениң ханныг дайзыны — фашизмни чылча шапчыр аас-кежиктиг болган мен.

Ховалыг ОЧУР.

1995 чылдың май.

Гонорарын «Шынга» арттырар.

Сактыышкын

ДАЙЫНЧЫ ОРДЕН ЭЭЗИН ТЫПКАН

Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң Тыва Арат Республика талазы-биле киллдизиниң делгелгезинге көрүкчүлер кезээде хөй. Бо удаада элээн хөй бөлүк көрүкчүлер Ада-чурттуң Улуг дайынынче эки тура-биле дайылдажып чоруткан 10 тыва кыстарның фото-чуруктарының делгелгезиң улуг сонуургал-биле көрген турлар. Даштындан көөрге, хар-назыны элээн улгады берген, а ынчалзажок арынышырайы аныяксыг, бажының дүгүнде агарар дүк чок деп чугаалап болур кижи турган: «Бо, калчан-шилги аттыг чанында турар шериг шинельдиг, хып дээн аныяк кысты Иргит Мадаевна Багбуужап дээр. Ооң-биле мен Кызылдың В. И. Ленин аттыг № 2 каттышкан школазынга 1941 чылга чедир чаңгыс парта артынга олуруп, кады өөренип чордувус. Эгезинде анаа-ла эжишкилер бис.

Ынчалзажок чылдар эрткен тудум улам чоокшулажып, ажыы-биле шуут чугаалаарга, бот-боттарывыска ынакшый берген болдувус.

Ол үеде Тыва Арат Республикага башкылар, эмчилер дыка чедишпес турган. Бо бүгүну көргеш, ТАР-ның Чырыдыышкын яамызының дужаалын езугаар мени, Иргит Багбуужапты болгаш өске-даа элээн каш эштеривисти тус-тус кожууннарже, көдээ сумуларның школаларынче башкылаары-биле чоруткулаан чүве. А мен Иргит Багбуужаптың өскен-төрээн чери Эрзин кожуунуң Бай-Даг школазынга, а мээң өскен-төрээн черим Таңды кожуунуң Дүрген школазынга Иргит Багбуужап башкылаары-биле тустуста дужаалдарны алгыладывыс.

Дужаал, дужаал-ла болгай. Бистерни чаңгыс черге ажылдадыры-биле дилег кииреринден, чүвениң шыны херек, шуут-ла дидимээн болгай бис.

Мындыг байдал-биле элээн каш чылдарда ацгыланы берген бис. 1943 чылдың майның 20-де, тыва он бир танкычылар фронтуже чоруткаш, немец-фашистерге удур демиселжип турганнар.

1943 чылдың сентябрьның 1. Бүгү Тываның тос кожууннарының төлээлери, Кызылдың чурттакчылары ТАР-ның нам, чазааның баштынчылары капитан Түлүш Кечил-оолга командылаткан 208 эки турачы аттыг эскадроннуң дайынчыларын фронтуже үдээн. Оларның аразында 10 эрес-дидим кыстар база бар.

«Дайын дээрге шенелде, өөредилге походтары эвес. Ынчангаш эрес-дидим демисешкеш, тиилелгелиг, кан кадык төрээн Тываңче ээп чаныр кээр сен деп, Иргит Багбуужапты, ооң өске-даа эштериниң изиг холдарын тудуп, үдээнимни сактып тур мен»— дээш, ол кижи ханы бодаңы берди. Таныштывыс. Чогаалчы, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, күш-ажылдың хоочуну Алексей Дугерович Арапчор болган.

Тываның эки турачы оолдар, кыстары немец-фашистер-биле сегиржип алырының мурнунда Иваново областыңы Гаврово хоорайның чанынга барык-ла ийи ай ажыг Кызыл Шеригниң командирлериниң удуртулгазы-биле дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерни багай эвес эрткеннер.

Бирги Украин фронтузунуң шериглери Ровно дээш кадыг-дошкун тулчуушкунче киргеннер. А тыва эки турачылар 1944 чылдың январь 30-де Деражно суурну немец-фашистерден хостаар дээш болган кадыг-дошкун тулчуушкундан сагыл четтиргеннер.

Тулдур чепсегленген Гитлерниң аг-шериглери үзүктелишкин чокка боолап-ла турганнар. Капитан Кечил-оолдуң дужаалын езугаар тус-тус взводтар, ол ышкаш эмчи лейтенантызы Түлүш Хүргүлекке командылаткан он кыстар сүртевээн-даа, кортпаан-даа.

Өөвр кожуундан келген Монгуш Даваа дайзынның чакпыыл огунга таварышкаш, будунга аар балыгланган. Аңаа кончуг дүрген эмчи дузазын чедирген кижи Дарья Куулар.

Улуг эмчилериң айтыышкыны-биле Монгуш Даваана Киевтиң шериг госпиталынче чоруткан. Ол аңаа элээн үеде эмнеткеш, сегээш, база катап бодунуң өөрлери-биле дайылдажып чорупкай. Деражно дээш тулчуушкунга үшкү взводтуң командири Монгуш Сат өлүткен. Салбыр командири Михаил (Монгуш) Сундуй, аңаа дайынчылар Кара-оол болгаш Кандан олар база аар балыглатканнар. Оларга болгаш өске-даа балыглаткан дайынчыларга дүрген дузаны чедирер дээш Севил Ооржак, Иргит Багбуужап, Полина Оюн, Ховалыг Бичен, Ооржак Байлак, Монгуш Амаа, Кыргыс Сынаа, Монгуш Часкал, Кыргыс Норжун, Дарья Куулар база эрес-ле болганнар.

1944 чылдың январьның 30-ден февральдың 20-ге чедир тыва эки турачылар Кызыл Шеригниң кезектери-биле каттыжып алгаш, немецтерниң дөрткү армиязынга удур тулчуушкуннарга киржип, Украинаның Ровно, Дубно хоорайларын, Постойко, Деражно, Пагорельцы, Сурмичи болгаш өске-даа ол-ол хөй чурттакчылыг суурларын фашизмниң кара аспаандан хосташканнар.

...1986 чылдың чайы чүве. Ынчан таптыг-ла 43 чылдар эрткенде болгаш өөрүшкүлүг, хөлзенчиг ужуражылгаларнын херечизи болган мен.

Ужуражылга Москванын Кызыл шөлге, Билдинмес солдаттың хөөрүнүң чанынга болган чүве. 1943 чылдың майның 20-де дайынче чоруткан он бир танкычылар: Түлүш Нурсат, Хомушку Чүргүй-оол, Кыргыс Идам, Түлүш Коңгар, Ондар Дыртык, Түлүш Уйнук-оол, Ховалыг Сайын-оол, Байкара Биче-оол, Оюн Бортуй-оол, Түлүш Шойдун, Түлүш Кызыл-Тас олар 1943 чылдың октябрь 17-де Калинин хоорайга организастаан 25-ки тускай танк бригадазының составынга киргеннер. Ук ужуражылгага танк бригадазының политкомиссары чораан, ам генерал-майор, техниктиг эртемнериниң доктору, СССР-ниң Космонавтылар белеткээр төвүнүң начальнигиниң оралакчызы Андрей Аксеньевич Витрук, ийиги гвардейжи, таки армиязының штаб начальнигиниң оралакчызы, халажылгада полковник Сергей Михайлович Терехов, Тывага хөй чылдарда ажылдап, чурттап чораан, халажылгада полковник Павел Петрович Филиппов, алдыгы гвардейжи аттыг корпустуң разведчиги, шериг корреспондентизи, чогаалчы Михаил Максимович Вершинин, Совет Эвилелинин Маадыры Герман Николаевич Липкин, ооң кады төрээн дүңмазы Юрий Николаевич Липкин, он бир эки турачы танкычыларның командири чораан, биче лейтенант Түлүш Нурзат, капитан Кечил-оолдуң аттыг шериг эскадронунуң разведчиги, гвардейжи сержант Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оол, эскадроннуң тук тудукчузу, гвардейжи, анаа дайынчы Төгүл Маңнай-оолович Монгуш болгаш өскелер-даа киришкеннер.

Ук ужуражылгаларны Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң кинооператору, журналист Вячеслав Сүрүнович Салчак тырттырып алгаш, Кызылдың телевидениезинге каш-даа катап көргүскен кижи.

Михаил Максимович Вершинин 1943-1944 чылдарда тыва эки турачылар дугайында ынчан «Красная Звезда», «Труд» солуннарга парладып турганы «Тываның эзирлери», «Улуг-Хемниң оолдары» деп шулүктерни парлаан солуннарын, ол ышкаш ооң шулүктерин очуллуруп парлаан «Шын», «Хостуг арат» солуннарын биске көргүзүп, ону ам-даа камныы-биле кадагалап чоруур чогаалчы болду. Чогаалчының ук шулүктерин С. А. Сарыг-оол, О. К. Сагаан-оол, С. Б. Бюрбю, М. К. Идам-Сүрүн, Л. Б. Чадамба олар очулдурган болганнар. Михаил Максимович тыва эки турачылар дугайында хөйнүле айтырып, эң ылаңгыя он эки турачы кыстарның кымныңа кайда ажылдап, чурттап чоруурун улуг-ла сонуургалбиле айтырар чораан.

Тыва эки турачы кыстарга тураскааткан шулүктерни чогааткаш, төп солуннарга парладырын бодап турган мен. Ынчалзажок үе-шаг узамдыкканындан ооң боттанмаанын ол чугаалаар чораан.

Барык-ла 40 ажыг чылдар бурунгаар бижээн шулүүн ол бистерге номчуп берген. Ук шулүктүң ады «Эрес-дидим он тыва кыстар». Бир эвес арга бар болза, республика солуннарынга парладырын ол мөңеен дилээн чүве. «Эрес-дидим он тыва кыстар» деп шулүглелиниң бир куплетти мында киирдим:

Чаактары кызыл-кызыл
эңгиске-ле,
Чайынналган, алдыннаган
тыва кыстар,
Чаяан болуп, тыва кыска
ужурашсыңза,
Чайлаш-даа чок, шынын
сөглээйн, ынакшый бээр сен!

Ада-чурттуң Улуг дайынына эки тура-биле киржип чораан эрес-дидим он тыва кыстар кайда ажылдап, чурттап чоруурул? Бо айтырыгны номчукчулар сонуургаары магатчок. Олар шуптузу фронтудан амыр-менди ээп келгеш, тус-тус кожууннарның улус ажыл-агыйының янзыбүрү адырларынга ажылдап чорааннар. Олар шуптузу дайын-даа, тайбың-даа үеларде үлегерлиг ажыл-ижи дээш, Тыва Арат Республиканың, ССРЭ-ниң орден-медальдарыбиле шаңнатканнар. Ам бо хүннерде эрес-дидим он эки турачы тыва кыстардан чүгле ийи кижи бистиң аравыста ажылдап, чурттап чорлар. Оларның аттары бо: Галина Доңмитовна Довадор. Ол Кызылда чурттап олурар. Вера Чүлдүмовна Байлак Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана хоорайда арат ажыл-агыйлыг, бай-шыырак чурттап чоруур ийин.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

КЕЗЭЭДЕ ДАЙЫНЧЫ

Тываның араттың революстуг намының (ТАРН-ның) Төп Комитединиң Политбюрозунуң дүрген чыгылдыраан хуралы 1941 чылдың июнь 22-де хүндүс болган. Гитлержи фашистиг Германия эл хүннүң даң бажында Совет Эвилелинче соор езу-биле халдаан дугайында медээ Тывага дораан дыңналы берген. ТАР-ның Х Улуг Хуралын дайын эгелээн хүннүң кежээзинде чыылдыраар дугайында шиитпирни ТАРН ТК-ның Политбюрозу хүлээп алган.

Дайын эгелээн дугайында ТАР-ның Чазааның медеглелин Улуг Хурал дыңнаан болгаш дараазында уткалыг угуулганы бир үн-биле хүлээп алган: «Бодунуң революстуг партиязынга болгаш чазаанга баштаткан тыва улус бодунуң амы-тынын харамнанмайн, фашистиг агрессорга удур совет улустуң долу тиилелгезинге чедир демиселинге бүгү күш болгаш аргалары-биле киржиңиңе белен».

Тываның чонунуң, аныяк-оскениниң тура-соруун илергейлээн ТАР-ның Х Улуг Хуралының ол Угуулгазынга харыыны ССРЭ-ниң Сайыт-тар Човулелиниң Даргазы И. В. Сталин дораан чоруткан. Ында бижээни болза: «Фашистиг агрессорга удур демиселге совет улустуң тиилелгези болза, акы-дуңма тыва улустуң база тиилелгези болур».

Фашистиг Германияга удур Ада-чурттуң Улуг дайынын эгелээни-биле холбаштыр Тыва Арат Республиканың бүгү амыдыралын дайын байдалынче шилчиткен. Маадырлыг Кызыл Шеригте дузаламчы чыыр ажыл бүгү кожууннарга, сумуларга, арбаннарга калбарган. 1941-1944 чылдарның дургузунда ТАР-ның чонунуң фронтуже чоруткан белээниң ниити өртээ 19 миллион ажыг акша азы ол үеде совет рубльче шилчидерге 66,5 миллион рубль болган. Республиканың чону Кызыл Шеригниң дайынчыларынче 5 эшелон (389 вагон ишти) белектя чорудуп берген. Тыва малчыннарның белек кылдыр чорудуп бергени 50 муң шилиндек аңтар— фашистиг эжелекчилерни чылча шапкан Тиилелгеге догүм болган деп демдеглеп болур.

Тываның хөй националдыг чону совет дайынчыларга чүгле материалдыг дузаламчы-биле кызыгаарлаттывыс. Тыва Арат Республикадан хөй эки турачылар дайын үезинде фронтуже чоруткан. Оларның иштинде танкистер Хомушку Чүргүй-оолга, Михаил Бухтуевке, тыва аттыг шериг эскадронунуң командири Түлүш Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскаан.

Республиканың улуг эвес кожууннарының бирээзи Чаа-Хөлден безин фронтуже 17 эки турачылар чоруткан турган. Оларның иштинден Ак-Туруг чурттуг Монгуш Базыр дайын үезинде Сурмичи суур дээш, Ак-Хемге төрүттүнген Монгуш Надаажап Ровно хоорайның чигир заводун хостаары дээш, Кызыл-Даг чурттуг Түлүш Сандак Ровно дээш, Кара-Талдың Доң-Терекке төрүттүнген Түлүш Сентин Деражно суурну хостаар дээш фашистерге удур кадыг-дошкун тулчуушкуннарга маздырлыы-биле өлген. Оларның чырыткылыг тураскаалын Чаа-Хол суурнуң бо чылдың июль 4-те болур 110 чылын болгаш көжууннуң катап тургустунганының 5 чылын таварыштыр мөңгежидер деп турар.

Чаа-Хөлдүң Кара-Тал чурттуг Түлүш Балчаттың салым-чолу, дайынга маадырлыг чоруу кайгамчык солун кижи. Тулчуушкун үезинде ол балыгланган болгаш документизинде адын, фамилиязын номчууру билдинмес кылдыр ооң ханы балаганган болган. Ынчангаш ында эмнелге ажылдакчылары Кусолик Балчат деп украин фамилияны Түлүшке бергеш, чаа документини тывыскап. Тулчуушкун үезинде өлүткен эжин ажаан турда, ону фашистер бир катап тудуп алган. Өлүрүнден Түлүш оглу кортпаан, ынчалзажок дезин үнерин шиитпирлеп алган. Сарайга ону таңныылдап турган фашист солдатты моге-шыырак Балчат боой тудуп каапкаш, чанында хем суунче мойт дээн. Фашистер автоматтар, пулеметтар-биле кыпсынчыг кылдыр боолазаа, чаңгыс ок безин аңаа дегбээн. А фашистерниң овчарка дээр ыттары сугда исти тывар эвес. Улуг-Хем кыдыында Кара-Талдың суунга балык ышкаш шымныр оглу дөрт метр ханы хем суунуң адаа-биле эштип кешкеш, өске эрикке идик-хевиниң суун сы тудуп олурда «Хепде хох!» деп дыңзыг үн дыңналган. Холун көдүрүпкеш көөрге, пилотка бөрттериндe кызыл сылдыстыг ийи шериг турган. Кусолик Балчат кагтырыпкан..

Тыва оглу Түлүш Балчат Совет Эвилелиниң кызыгаарын бистиң шериглериниң-биле кады эрткеш, Польшаны, Венгрияны фашистиг эжелекчилерден хосташкан. Ада-чурттуң Улуг дайынын Европага, а делегейниң ийиги дайынын Азияга доозуп, Японияның квантун шериниң чылча шаварынга киришкен. Ооң маадырлыг чоруун «Ада-чурт дайыны» орденниң бирги чергези болгаш «Эрес-маадырлыг чорук дээш» деп медаль-биле демдеглээн. Төрээн Тывазынга ол 1946 чылда чаныр келгеш, иштики херектер органнарынга хөй чылдарда ажылдаан.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбас ужурлуг. Чаа-Хөлден чоруткан фронтучулардан ам дириг арткан маадырлар: Борис Шомбуловича Лама (Түлүш Сандактың кады төрээн дыңмазы) Кызыл хоорайда, Андрей Навачыгановичи Сундуй Чаа-Хөл суурда чурттап олурар. Олар ам-даа ажылдавышаан, хой-ниитиниң амыдыралынга идепкейлиг киржин турар. Чижээ, Б. Ш. Лама болза дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының республика човулелиниң даргазының оралакчызы. Дайынчы дээрге, кезээде дайынчы-ла болгай.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ТАНКИСТИҢ УЗУН ОРУУ

Арындан арынче

Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг тулчуп чораан эки турачы он бир тыва танкистерниң бирээзи —Шойдун Саспыкай Түлүш-биле 1975 чылдың кыжынында Улуг-Хем кожуунунуң Чодураа суурга бир кежээ хөөрешкенивисти амдыгаа чедир утпас-тыр мен. Ортумак сынныг, бажының дүгү агарыксай берген, хүлүмзүрээн ак шырайлыг ол гвардейжиниң овур-хевири ам-даа дириг бар ышкаш, каракка чуруттунуп келир-дир.

Эки турачының адазы Селикей оглу Саспыкай, иези Сутпеек кызы Дангаа суглар дун оглунга ат тып бээр дээш каш-даа ай чадашкан дижир. Бирде Шой-оол-даа, чамдыкта Дуң-оол-даа дижир.

Ол 1918 чыл дүшкүүрлүгле турган. Актар, кызылдар бис дээр орус кижилер аразында чаалажып, харын-даа тываларже безин халдай бээр таварылгалар турган. Дангаа, Саспыкай суглар хайымныг черден, Улуг-Хем унундан дескелеп, Эъжим бажында Булаңныгга турганнар. Бирле хүн Бии-Хемден кешпи лама оларның аалынга кире дүшкеп чүве-дир. Лама оолду сонуургап, холунга ап, тургузу туткулаан-даа.

— Бо оглуңар орта эвес кижи-дир. Орук-чирии узун. Делегейни дескиннер чыгыы. Ок белен-селен дегбес, коргар чүрээ чок, маадыр кижи-дир. Ады кымыл? — деп айтырыптыр.

— Кадыы быжыг боорга, Шой-даа дээр, алгы-кышкызы кончуг боорга, Дуң-даа дээр-ле бис— деп, Саспыкай ажыы-биле чугаалаан.

— Бо ийи атты каттыштырып алынар. Шойдуң деп аан. Черле багай эвес болур. Карактары чыртаа берзе, бо чүвени хоюду сүвүргеш, урар силер — дээш чаражы кончуг ак тунну хойнундан ужулгаш. Дангаага сунган.

—Ол туң ам-даа бар ийин. Дайын шөлүнге база ап чораан мен. Балыг-быжыгын эштөөрүмге чонуп берип-даа чордум ийин — деп, Шойдуң ол белекти хүндүлеп чоруурун ол кежээ дыңнатты.

Шойдуң мутур чээрби беш харлыг апаргаш, кижи төрелгетениң эң айыылдыг дайзыны—фашизмни базар ыдыктыг дайынга кан-шой Т-34 деп танкылыг, амы-тынын артынга каапкаш, тулчу бээрин ада-иезин дүжевейн-даа турганы билдингир. Харын-даа шо-төлге билир лама кижи чаштын оруун арыглап, аштап каанын ам кээп билип ор мен.

1931 чылда он үш харлыг оолчугашты Чайлаг школазынга эң эки өөренген үш эжи-биле кыжын, тос-тостун соогунда, улаг аттары ажыглап, Кызылга эккелгеннер. Аңаа дөрт чыл өөренгеш, Тарлагда сыын өстүрер күрэкономга ажылдаан-даа. Сыын мыйызын кадырар, камгалаар болгаш даштыкы чурттарже садып-саарарынга бижик-билиглиг аныяк оол колрольду ойнап турганын ТАР чазааның ажылдакчылары эскерип кааннар. Ынчангаш харыысалгалыг чер болур «Спирт монополиязынга» ажылдаар даалга бергеннер.

Ынчангы турган ол чер колдуунда ССРЭ-ден келген спиртти арыг сугга холааш, садыг шугумунче чорудар хүлээлгелиг турган. Шойдуңнуң дорт хүлээлгези — монополия даргазының оралакчызы. Бүдүрүлгениң ажылчорудулгазын бүрүн харылаар кижи чаңгыс ол. Хүнзедир спирт холуур цехтен ыравас ужурлуг. Шала кежээ ол хоралыг чыттан баш аарып, харын-даа куску кели бээрин ол каксы сактып чугаалап орар чүве. Ынчан аңыяктар арага-дары ижерин бодаваддаа турган. Чүгле 40-50 хар чеде берген эр кижилер ишсе ижер. Магалыг-ла турган аа! Кижилерниң сагыш-сеткилиниң иштики культуразы ол хире бедик турган-дыр!

Спирт монополиязы Саң яамызынга хамааржып турган. Ол-ла яамының мурнундан «СОВТУВТРАНС» дээр чаа ажыттынган организация (амгы пассажирлер АТБ-зиниң гаражы) чолаачылар белеткээр курстарга өөредип чоруткан. Ону чедиишкиниг дооскаш, «Спирт монополиязынга» чолаачылай берген.

Кожавыста Моолче япон дайынзырактар халдаан, финдайыны база чоруп турар, Барыын Европаны фашистер эжелээн деп чугаа-соот дыргын апарган. Шойдуңнуң шериг барыксаары кедергей. Даргалары өөредип алган чолаачаарын дек кайын салыксаар деп?

Бир-ле хүн садка базып чорда, таныыры, Таңды чурттуг Ондар Дыртык шериг хептиг бо кызырадыр базып орган. Доктаап, чугаалажырга, танк взводунда өөренип тур мен диген, Чолаачы кижи суг болза, дораан өөрени шаап алыр. Командиримге сээн дугайында чугаалаайн дээрге, Шойдун дораан-на чөпшээрешкен.

Шыпап-ла, удаваанда Түлүш Шойдуң ревшеригниң танк взводунуң курсантызы апарган. Ынчан ТАР-ның Революстуг Шериниге тускай танк взводу херек кырында турбаан. Курсантыларны Т-26 дээр танкыны болгаш М-I дээр куяк машинаны башкарып билир кылдыр өөредип турган. Үш чыл иштинде шериг херээн өөренгеш, фронтуже чорударын дилээн он беш биллириишкиниң бижээн танкист Шойдуңну 1942 чылда курлавырже халаан.

«Бүгү чүвени — фронтуже!» деп лозуңнуң адаа-биле арат чонунуң чыгган мөөң белектерин Абакан чедирип, Саянның ондактыг оруктарынга машиналыг дүн-хүн чок чоруп турган үези ол. Ол шагның эң күчүлүг дээн ЗИС-5 деп машиназы хөртүкче дуже бээрге, та чеже тонна харны ол эштi ыйнаан. Чеди дерин төп, чедир удувайн, чыл чыгам чоруп келген.

1943 чылдың чазынында Саң яамызының картошказын ховуга олуртуп чорда, аттыг ийи кижи сидиреди шаап келген. Топтап көөрге, Хомушку Чүргүй-оол биле Ондар Дыртык болган.

— Түлүш, Түлүш, дүргендүрген! Генерал-лейтенант Тока кел дээн-дир — деп, эштери эгиш-тыныш-биле чугаалааннар.

— Даргаларымга дыңнадып каайн, хензиг-ле манаңар! — дээш, картошка олуртканы даргазынга машиназының дүлүүрүн берипкеш, дораан-на ээп келген.

Эштеринге ужуражыпкаш, шериг хоорайынга халдып келгеннер. Танк курстарын кады дооскан өөрлери Түлүш Нурсат, Оюн Бортуй-оол, Кыргыс Идам, Түлүш Коңгар, Түлүш Кызыл-Тас, Ховалыг Сайын-оол, Доңгак Уйнук-оол суглар дөгере чыглып келген болганнар. Оларның аразында ревшеригжи Бай-Кара Биче-оол база турган.

—Эштер, танкистер! Ыдыктыг дайынче аттаныр дээн изиг күзеливис бүткен олдур. Ам чунар-бажыңнап, шериг хептер кеткеш, генерал-лейтенант Тока-биле ужуражыр бис — деп, взвод командири Түлүш Нурсат чугаалаарга, оолдарның карактарында өөрүшкүнүң оду чайнай берген.

Кежээликтей генерал-лейтенант Токаның кабинединге он бир эки турачы танкистер чеде бергеннер. Тока олудундан эрестиг тура халаан, кижи бүрүзү-биле хол тутчуп мендилешкен.

— Силерниң дилээңерни улуг Ада-чуртувус ССРЭ-ниң Чазаа хандырган-дыр. Тываларның мурнундан ханныг фашистерни чылча шавар аас-кежик силерге таварышкан-дыр. Ынчангаш силерниң шуптуларга ТАР-ның нам, чазааның, арат чонунуң мурнундан изиг байыр чедирип тур мен —деп, генерал-лейтенант чугаалаарга, эки турачылар тура халчып, адыш часкап, хол тутчуп, куспактажып шаг болганнар.

Ол-ла кежээ ССРЭ-ниң бүрүн эргелиг элчининиң турар бажыңына байырлыг хүлээп алышкын база болган. Аңаа эки турачы танкистерге белек-селекти берип, чалданыш чок демисежирин чагып-даа турганнар.

Май айның 20-де, каацаяс хүн, ТАР-ның баштыңчылары, Кызыл хоорайның чурттакчылары, эки турачыларның ада-иелери, дөргүл-төрелдери, чоок кижилери Улуг-Хемниң паром аксынга чыглып келген. Аккөк Улуг-Хемниң арыг суунуң чалгыглары эриктиң сайларынга шылырткайнчыш, эрес-дидим он бир ооллардың аразындан чамдыктары ээп келбезин билгензиг, карак чаштары дег, дамдыларны даштарга арттырып кааш, дедир хемче чавырлың кирип турган.

1943 чылдың май 29-та эки турачылар Горький (ам Нижегород) хоорайга чеде бергеннер. Аңаа алдарлыг

(Уланчызы 4-кү арында).

БАШКЫ, ЭРТЕМДЕН, ЧОГААЛЧЫ

АЗЫ ХЕРЕК КЫРЫНДА ХҮНДҮТКЕЛДИГ АТТАР

Хандыр бодап көөрге, бо үш состе дыка ханы утка бар. А херек кырында чүгле состер эвес, а хүндүткелдиг аттар болуп турар. Чижээ, «Ол—башкы кижи» дижир болгай. Эртемден, чогаалчы база ындыг. Ол үш состу — атты шинчээдип алыры, төлептиг эдилээри дыка берге. Чангыс ол-ла кижи башкы, эртемден, чогаалчы болуру амыдыралда ховар состүр-дүр. Башкы, эртемден, чогаалчы болур төлээде, хей чылдар дургузунда уйгу-чыдын, амыр-дыш чокка өөренири, кедергей чымыштыг, чамдыкта харын аржыктыг ажылдаары негеттинер. А кол чүүл — үстүнде үш атка чүрээнин ханызындан ынак болгаш бердинген болуру. Кызымаккай өөренип чорааш, башкы, эртемден, чогаалчы болган Тыванын төлептиг оолдарының бирээзинин дугайында билир шаам-биле бижипр болаан мен.

Хунажык оглу Куулар 1927 чылдың мартта Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чыргакы дивискээринге малчын болгаш ачы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген болгаш ацаа ойнап өскен. Ол бистиң аравыска чораан болза, бо чылын частың башкы айында чеден харлаар турган. Мөл кадарын, тараа тарып өскен арат оглунуң амыдыралынга 1938 чылда эргилделиг болуушкунну хамыктын мурнунда онаалап демдеглээр апаар. Ынчаарда ол чайлаг школазының өөреникчилериниң биитодаргайлаарга, бышкан билигниң аттестадын 1947 чылда чедип алгаш, өөредилгезин уламчылап, эртем-билиглерниң делгеминче шымныгып кирери-биле Россияның соңгубарының үүгүнче углай хапкан. Ынчаарда Ленинград, амгыы-биле Санкт-Петербург хоорайның күрүне университединге өөренип кирген. Беш чыл дургузунда уйгу-чыдын, амыр-дыш чок чымыштыг өөредилгениң түңнелинде, Куулар Оргу болгаш ооң бөлүк эш-өөрү дээди эртемниң дипломнарын холга алгаш, торээн Тывазынга өөрүшкүлүг чаның келгеннер.

Ынчаарда ол чээрби бөш харлыг аныяк оол турган. Дээди эртемниг специалист Кызылдың башкы институдунга 1952 чылда ажылдап эгелээн. Куулар Хунажыкович Оргунуң күш-ажылчы намдарының эгези ол. Ону энне баштай ынчаарда көрген болгаш ооң-биле чоокшулажып, таныжып эгелээн мен. Ол үеден соңгаар ооң сөөлгү хүннеринге чедир «Оргу башкы» деп хүндүткел-биле адаар турдум. Кеттингениниң силии, культурлуу аажок, чазык-чаагай. Шырайындан хүлүмзүрүг ыравас, омак-хоглуг болгаш чаражы кончуг кижи болган. Ол кажан-даа кылыктанмас, бодун кезээде туттунуп билир, төрүмелинден оожум, томаанныг, биче сеткилдиг, бөдүүн кижилерге сагыш човангыр, сагыжы ак...

Тываның баштайгы дээди өөредилге черинге он алды чыл дургузунда Куулар Хунажыкович башкылап ажылдавышаан, арат чоннуң ажытөлүнге эртем-билигни бээр, башкы кадрларны белеткээр талазы-биле кайгамчык буянныг ажылды кылган. Ооң өөреникчилери турган оол, херээжен кижилер республиканың хоорайларында, кожуннарында, суурларында, сумуларында ажылдап чоруур.

Башкыларнын билиин дагын бедидери, оларга болгаш өөреникчилерге номнарны белеткээри эргежок чугула болу берген үеде, 1968 чылда К. Х. Оргуну Тыванын башкылар билиин бедидер институдунуң өөредилге номнарын белеткеп үндүрер кабинединиң эргелекчизинге томуйлаан. Дээди өөредилге черинге тыва дылды болгаш чечен чогаалды башкылап турган кижиге ол кабинетти удуртуру улуг бергедээшкин чок болганын демдеглээр апаар. Куулар Хунажыковичиниң эртем талазы-биле талантызы чогум-на аңаа, Тываның башкылар билиин бедидер институдунга көскүзү-биле ажыттынып эгелээнин бодум эскерген мен. Тыва дылды, торээн чечен чогаалды болгаш бо чугула эртемнерниң теориязын база практиказын ол тергиин эки билир кижи турган. Школаларның 5, 7, 10 класстарынга ажыглаар «Тыва чогаал» деп өөредилге номун чогаадырынга, парлап үндүреринге дорту-биле киришкен, башкылар ажыглаар «Тыва дыл», «Тыва дылды үстүкү класстарга башкылаарының аргазы» (методиказы), башкы училищезинин сургуулдарынга болгаш 6 класстың өөреникчилеринге «Тыва чогаал» деп өөредилге номнарының автору болган. Делегейнин «Хөөмей» деп эртем төвүнүң чагаанын езугаар тыва школаның 5-8 класстарынга хөөмейни өөредиринге ажыглаар программаны Куулар Хунажыкович тургузуп чогааткан.

Куулар Оргу чүгле башкы эртемден эвес, харын чогаалчы болуп чораанын онзалап демдеглээр херек. «Өшкү мунган аза» деп эгелиг ооң тоолдар чыындызы 1994 чылда парлаттынган болгаш номчукчуларның улуг сонуургалын болдуруп, бедик үнелелди алган. Ооң бижээни чечен сөстерлиг солун тоолдары, шүлүктери, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң номер бүрүзүнге, «Шын» болгаш өске-даа солуннарга доктаамал парлаттынып келген.

Башкының, эртемденнин, чогаалчының хууда өг-бүле амыдыралының болгаш хөй-нинти ажылының дугайында демдеглевейн барын болбас. Кызыл хоорай Совединиң депутадынга ол ийи удаа улаштыр сөңгуттурары ыычаарда ховар таварылга турган. Чоннуң идегелин, хүнүткелип ол бедин-биле үнелеп билир чораан.

Болдунуң кара чажындан бээр таныжы, чангыс класс-чызы-биле ол өг-бүле тутган. Оларның өг-бүлезинге бир кыс, ийи оол бодараан. Дээди эртемниг уруу Анисья Кууларовна адазының угун салган, англи дылдың башкызы болган, Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге киллизиниң эргелекчизинге сес чыл дургузунда ажылдап, бо бедик харыысалгалыг хүлээлгени шыдаар шаа-биле күүселип турар. Улуг оглу Дёмир болгаш бичези Эрес будурулге черинде мергежиллиг ажылдап турарынга адазы оорүп чораан.

Төлептиг аданың ажы-төлүнүң буянныг иези Дарья Нордуповна Оргу бодунуң тускай эртеминиң талазы-биле база башкы. Сүт-Хол, Чөөн-Хемчик кожуннарга башкылап чораан. Өг-бүлезиниң аайы-биле бежен чылдар эгезинде Кызылга көжүп келгеш, «Шын» солун-редакциязынга хөй чылдарда ажылдаан. Хүндүлүг дыштанылгаже ол үнзе-даа, республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрында ажылдавышаан...

Болу томаанныг, бөдүүн болгаш амыдыралдың хөлегезинге билдиртпейн чораан башкының, эртемденнин, чогаалчының ажыл-чорудулгазының түңнелдерин бедин-биле үнелээн: Тыва Республиканың Президентизинин 1995 чылдың октябрь 3-те Чарлыын езугаар Куулар Хунажыкович Оргуну Тыва Республиканың «Шылгарангай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаннаан. 1996 чылдың май 2-де ооң ийиг чүрээ сокпайн барган. Бистиң аравыска ол чораан болза, хөй эртем болгаш чогаал ажылдарын кылыр турган. Чижээ, тыва школаларның 5-8 класстарынга хөөмейге күзелиг оолдарны башкылаарының өөредилге номун чогаадып эгелээн, четтикпээн. Ынчалдаа болза, ооң амгы база келир салгалга арттырып каан эртем болгаш чогаал ажылдары кажан-даа онмас.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

Урулгарымның ачазы Куулар Хунажыкович-биле кады 40 ажыг чылдар дургузунда ажы-төлүвүстү азырап, кижизидип, оларның эки өөренирине, эртем-билиг чедип алырына таарымчалыг бүгү чүүлдерни түргузар дээш амыдырап-чурттап келген бис. Бо үеним дургузунда чүүү көрбедивис дээрил: амыдыралга аас-кежиктидаа хейну четтирип келдивис, ажы-төлдүг, омак-сергек, кончуг солун амыдыралды-даа кады чурттап эртивис.

Урулгарымның ачазы магалыг-ла эки, кижизиг, мөзүлүг кижи чүве. Ону үүгле мен эвес, а ооң хей санныг өөреникчилери, эш-өөрү-даа үнелеп, чугаарлап чоруурга, кижинин сагыш-сеткилинге-даа өөрүнчүг болур чүве-дир.

Ленинград хоорайның күрүне университедин дооскаш келирге, маңаа, Кызыл хоорайга, өг-бүле туткан бис. Ооң бээр-ле Тыванын аныяк кадрларын белеткээринин хөрээнге улуг үлүг-хуузун кириштирип чораанын ам билбес кижи кайда боор. Хөөредиг чокка чугаалаарга, кудумчуга таварышкан кижи бүрүзү-ле Куулар Хунажыковичинин азы өөреникчизи, азы студентизи, азы эш-өөрү болур чүве-ле болгай. Ооң дугайында хомудалдың сөзүн чугаалап чораан кижини бо назыла черле дыннап көрбээн мен.

Урулгарымның ачазы ажытөлүнге, оларның урулгарынга тергиин ынак кижи. Ажытөлдеривис шупту эртем-билиглиг кижилер болганы кырган-ачазының үлүг-хуузу-ла болгай. Ам саңап көөр болзувусса, оргуларның саны дыка көөдүүн. Чүгле урулгарывыстың урулгарын ап көөр болзувусса, оргуларның саны 20 ажып турар болду. Магалыг чараш аажычаңныг ол чаптанчыгбайларывыс — бистиң аас-кежиивис.

Куулар Хунажыковичиниң дугайын чугаалап ора, оларның эш-өөрүнүң, өңнүктериниң дугайын сөс чугаалавайн барып шыдавас мен. Олар-биле аралажыр, чугаалажып, хүннүң чыгыы ужуражып чоруур-дур мен. Бистиң бажыныыска олар бола келир, бар-чогувустан эгелээш, бот-боттарывыска дузалажып, аралажып чоруурувуска аажок өөрүп, чоргаарланыр мен.

Дарья ОРГУ.

КЫРГАН-АЧАВЫС

Бистиң кырган-ачавыс ажы-төлүнүң урулгарынга кончуг-ла ынак.

Бистер чайын лагерьлерге дыштанырывыска, аъш-чемин эңдере үүктеп алган бола чедип келир. Хөлге хемеледир, балыктаарда, каттаарда бистерни черле кагбас.

Кажык-биле ойнаарынын каш янзы хевирдеринге бистерни өөредип каан. Кырган-ачавыстың чыын берген кажыктары 200 ажыг. Ол ышкаш, ча, согунну база бодуча-даа бээр, оңу канчаар адарын өөредир. Солун тоолдарны, тывызыктарны, дүргелчугааларны үргүлчү-ле бистерге айтып берип чораан. Хайыраан кырган-ачавыс амдаа бистин аравыска чурттап чораан болза, биске дыка-ла эки болур турган.

Орлан ОРГУ.
Женя ОРГУ.

Кызым-даа бар,
оглум-даа бар,
Кымга-даа-ла
чалынмас мен.
Оглум-даа бар,
кызым-даа бар,
Оргаланып чоруур-ла мен.

КОЖАЛАР

(Ынчан, 1970 чылдарның эгезинде, Куулар Оргу, Арбычыга Даржаа, Кержек-оол Салчак чаңгыс кабинетке ажылдап турган).

Кабицетке бо-ла келир,
Канчап барган кадайларыл?
«Ону, мону кылып берем,
Оргу башкы— дижир-дирлер.
Айбылаарга, чажам дивес,
Амыр боорга, ындыглар боор.
«Арбычыга мында бе?—деп,
Айтырып-ла турар-дыр.
Хөөрежип, чугаалажыр
Хөглүг боорга, ындыг боор оң.
«Кержек дуңмай келди бе?»
деп,
Кезек када манаарлар-даа,
Чаны чараш, борбалчыңнаан
Чалыы боорга, ындыг ыйнаан.
Кожаннажып туруп-турул,
«Хопчу-каралап»[1] алза хөннү.
Ак-инек саарлар-дыр —дээш,
«Азазынга» соглээр чадап.
Кичээнгейлиг болбас болза,
«Кичигелеп»[2] каапса канчаар.
Кадайларга «дегээлеткеш»,
Караш дизе, халап ыйнаан.
1972 чыл.

1) «Хопчу-кара» демдеглел блокноду.
2) «Кичигелеп» — мегелеп каапса.

СУЙБАП ТУРАР

Караш кынны бээримге,
Хааржакка «кавайлап»
каар.
Хамык төрел чыглып
келгеш,
Кажыыдалга дойлап турар.
Оргуллдайны, күжүр ботту,
Орнукшудуп, хөөп кааптар.
Удаткан чок, көргей
силер —
Улус мени уттуптарлар.
Үүлду-чүрээм, мага-бодум
Эстип-хайлып, элеп чыдар.
Чүгле салгын ында-хаая
Маанайым! суйбап турар.

* * *

[1](Маанай — хөөр кырында хомду).

1990 чыл.

ШАКТЫРЫПКАН

(Баштактаныг).

Сесерликке кезек улус
Селгүүстээр дээш базып
орда,
Оргу биле Дарый ийи
Оспаксыраа чыдып калган.
Дагыр, ыргак кара талда
Тас-ары өө турган.
Ирей-кадай арыларже
Имней-имней сумелешкен:
—Чигирин чип амыраан
бис
Шимээн черле
үндүрбес-тир,
—Улус билзе, талаар але,
Угда-даа чок, дойлап
кааптар...
Дагыр талды силгий
каапкаш.
Дарый-Док-даа ынай
болган.
Оргулдайы ондавышаан,
Онгардыва кире халаан.
Сыгыр, ыжык карактарын
Чырта тыртып, кызып
чорааш,
Өөрүнге ашак-кадай
Өө тынып чедип келген.

ЧАЪСКА-КЕДЕР

Аътка мунарга,
Ъат хояр.
Аалга кээрге,
Ыт ээрер.
Оде бээрге,
Өөгү чештинмес.
Донарга, чылыг бербес,
Дортайгаш, эътке дегбес.
Өгге кирерге,
Эжикке сыңмас.
Эзерге эптешпес.
Ээгерге, кагылар.
Хепсивес хеп-тир бо!
Кедр чок хеп-тир ийин.

Куулар ОРГУ.

ТАНКИСТИҢ УЗУН ОРУУ

(Тоичүзү. Эгези 3-кү арында).

Т-34 деп танкының бүгү кезектерин өөренип, дайынчы мергежилди чедип ап, ноябрь айга чедир турганнар. Оон аъттангаш, Украинаның ийиги фронтузунга хамааржыр № 123 тускай танк полугунга каттышканнар. Полкту подполковник Соколов командылап турган.

Тыва эки турачыларны полктун ангы-ангы кезектеринче үскүлепкен. Шойдун улуг лейтенант Свуровтун ротазынга барган. Оон башкарган танкызының командири, улуг лейтенант Абаимов, башнери Литненко, радист-азыгжысы Широкеевский болган. Олар дегерези моон мурнунда тулчуушкунга кирип каапкан, дуржулгалыг дайынчылар.

1944 чылдың март 4-түн хүнү Шойдуннуң сагыжында танмаланып артып калган. Умань хоорайны хостаары дээш тулчуушкун эгелээн.

Эртенгинин чеди шакта Кызыл Шеригниң үгер-боолары динмиттиг дааштаашкыннары кылган. Дайынның туруштарынче мун-мун октар ужугуп, черни сирледир чара теп-ле турар. Фашистер езулуг-ла аза ораныя көре бердилер дижип, экипажтың оолдары аразында чугаалашкан.

Мугур сес шакта шавар халдаашкынче кирерин Широкеевский командирге дынаткан. Командир шагынче көргеш: — Вперед! За Родину, за Сталина! — деп командылаарга. Шойдун немецтернин онгулары кайы сен дээш, бурунгаар каккаш ыдыпкан. Танкының үгер-бооза, пулеметтары дайынчыларны хеме боолап чораанын механик-башкарыкчы изигленгеш билбээн. Немецтернин ханы онгулардан дезип бар чыдарын, черде хеен каан үгер-бооларының аастарындан ыш буртунайнып турганын көрген. Ийи үгер-боону чылча бастыргаш, улам бурунгаарлап, дөвүнчүктү куду тутсуп баткан. Хенертен карангылашла дээн. Танк шак турупкан. Бурунгаар-даа, атказр-даа барбас.

— Чүү болду? Дүрген тодарат! — деп, командир механик-башкарыкчы Шойдунга дужаган.

Арай боорда адаккы люкту кагып чыткаш ажыткаш, кастынып үнген. Хар хөрүктеп каапкан улуг онгар иштинче кире халды берген болган. Танкының мурну төжекке үскеш чыдыпкан, дедирленир дээрге эриктелчек чер.

Канчаар даа арга чок, берге байдалга таварышканын командирге илеткээн. Ол аразында дайыннар шимчевестээн танкыже оон-моон халдап эгелээннер.

— Бүзээлелди ойтур шавар! Оон башка танкыны болгаш бистерни өрттедиптерлер — деп, командир дужаган болгаш чагаан-даа ышкаш даалганы берген.

Дөрт борбак танкист имиленме фашистерге удур хүндезидир аткылажып келгеннер. Баштай-ла командирни аарыбиле балыглааннар. Ону Литненко биле Широкеевский танк иштинче киире бергеш, баштайгы дузаны кадып, балыын шарып бергеннер.

Шойдун чаасканн арткаш, көстүп келген дайзын бүрүзүн анаа эрттирбезин кызыдып, шыгаап-шыгаап боолап чыткан. Октар ооң кулактарының мырынай чаны-биле сыыгайнып, харын-даа изиш кыдыр эртип турганы эскерген. Командири Абаимовтун үргүлчү онгунар солдун турунар деп чагыын сагып, ийи-үш боолааш-ла, өскээр чылып ап чыткан.

— ССРЭ-же халдаан дайыннар — сээң дайыннарын. Ынчангаш оларның бирээзин чок кылзынза, үүлеп бүткени ол, ийини даалатсызза, өлүткен эжиниин үлүүн күүсеткениң ол — деп, ачазының чагыг-сестери-даа сагышка киргилээр.

Ол аразында эштери база чедип келген. Аткылажыышкын дендей берген. Шойдуннуң оң талакы будунче бирле аар мон-биле сопкан ышкаш болган. Шимчеттинмес. Аарышкылыынга карак оду кызаннаар. Танкистер балыгланган механигин базала танк адаанче киир сөөрткеш, дөнмээн так кылдыр шарып бергеннер.

Карангылаан. Немецтер дүне када чаалашпас улус бооп-тур. Атакалаарын соксаткаш, шимээн чок барганнар.

Дүнекинин ийи шак. Балыг буттун ыстап аарыыны кедереп барган. Улуг лейтенант Абаимов хөрээнче балыглаткан болгаш, база-ла девидеп эгелээн.

Бир-ле кижи куяк демирни даштындан шаккылады кага берген. Фашистерге диригге черле туттурбас деп шиитпирлээн танкистер наганнарын уштуп. сөөлгү ок бодунуу деп бодап органнар.

— Дириг кижилер, живые есть! — деп, биче лейтенант Нурсаттың үнү дыңналган.

— Бар, бар! Есть! — деп, алгыыпканын Шойдун боду безин билбейн барган.

— Шойдун, моторун хөлдилдир! Буксирге дөгүм болзун — деп, Нурсат чугаалаарга, балыг будунун аарыыны безин чиде берген.

Дайынчы найырал дайын шөлүнге улам канналыр деп чүве ол-дур!

Баштайгы тулчуушкунга киришкен Сайын-оолдун танкызы база-ла хөртүкке, малгашка дүшкеш тура хүнзээнин Нурсат Шойдунга дыннаткан. Ол-ла хүн Умань хоорайже шурадып кирген Чүргүй-оолдун танкызы фашистернин аэродромунга турган самолеттарын кыра бастырган. Хөй санныг шеригнерни дужүп бээринче албадаан. Ол дээш Совэт Эвилелинин Маадыры болганын соонда барып эки турачы тыва танкистер дыннаннар.

Бутта балыг нарын болганын барымдаалааш, полктун санитар кезээ Шойдунну шериг госпиталынче шилчиткен. Оон эгелээн-ле ол тыва эки турачы танкистерден чарылган.

Эрги чолаачы кижини, экирээн соонда дарый, америк «Судобеккер» деп машина башкарар курстарже чорудупкан. Ол оон дугуйлуг машинаны кончуг кыска хуусаада шиңгээдиптерге, 1944 чылдың июнь 18-те Бессарабияның тоолда дег, ногаан садтарының аразынга чедире берген. Сураглыг «Смуглянка молдаванка...» деп ыр ынчан тывылган чадавас, Харын-даа бир суурга чеде бергеш, кудуктан суг узуп ап турда, узун кара чаштыг, тыва кыстар дег, хүрен шырайлыг ийи уруг аразында тывалап чугаалашкан ышкаш болган. Түрк дылдыг гагауз дээр улус ында чурттап турарын сөөлүнде барын билген.

Дайынчы даалга кончуг. Үгер-боо октары долдур тыраан кузовтуг машиназы-биле чер, дээр диңмиреп турар тулчуушкун шөлүнче тутсуп кирипкен. Долгандыр шил козенектерлиг, кандыг-даа куяк чок, лааза демиринден кылган ышкаш, америк машинага хан чоруп турган. Чаңгыс чакпыл үгер-боо огу, азы бомба кузовка дүжер болза, үүү-даа артпас. Чүгле улуг оцгар артар дээрзин дүжевейн-даа чоруп турган. Дүрген-не фашистерни чылча шавар, дүрген-не тиилелгени туюлунга чедирер деп изиг күзел ону хаара туткан. Кызыл Шеригниң төөгүлүг Яссы—Кишинев операциязынга киришкени ол.

Тыва араттың эрес оглунуң дайынчы оруу оон ынай Румыниядың Бухарестиге четкен, Венгрияның кайгамчык чараш Балатон хөлүнүн эриктеринге фашистер кара сагыштыын база катап көргүскеннер. Анаа калчаалыг тулчуушкунну Кызыл Шеригниң кезектеринге дөгеп, ак-көк хөлдүң арыг суун хан-чинге бораннар. Ону көргеш, ок-чемзек сөөрткен Шойдуннун өжээн-кылыы улам хайныккан.

Европаның эң улуг хемнериниң бирээзи Дунайның суун ижип, Будапешт хоорайны хостаарынга киржип, Австрияның найысылалы Венага четкен. 1946 чылдың алды айга чедир Барыын Европага совет кижиниң эң эки мөзүзүн көргүзүп, шериг хүлээлгезин күүседип турган.

Хосташкан хоорайларының адын эдилээн медальдарлыг кан солдат Түлүш Шойдун 1946 чылдың июнь 17-де ак-көк Тываазынга ээп келген. Улуг-Хемниң паром аксынга уткуп алган кижидаа чок. Кара чажындан өзүп келгени Кызылынга кээрге, танывазы кижилер...

Амгы «Азас» гастрономнуң бажынынга турган столоваяга чемнеп алгаш үнүп кээрге, шаанда Сан ямызынга ажылдап турган Ширингина угбай бо уткуй келген.

—Ой, Шойдун сен бе? Дайындан чаа келгениң ол бе? — дээш, ону авазы дег, чылыг куспактап, ошкап-чыттап шаг болган. Бажы көгере берген ол ажылгыр угбайның чылыг сеткили гвардейжинин угаан-бодалын уярадыпкан болбайн аан.

— Обкомга бар. Там тебя примут — деп, ол угбай сүмелээн.

Партия обкомунга баарга, Сонам Самбаа деп дарга хүлээп алгаш, 600 рубль дузаламчы-даа берген. Ол-ла дораан Түлүш Нурсат база чедип келген. Өөрүшкүнүн карак чаштары аңаа сыстып, өлүм-чидим-биле холбашкан фронтучу узун оруктар ол ийи кижиниң сагыштарынга шыыраналгыр эртип турган боор. Байкара Биче-оолдун, Донгак Уйнук-оолдун, Кыргыс Идамның маадырлыыбиле демисежип турган, улуг Ада-чурт ССРЭ дээш амытынындан чарылганын дыннаан. Шойдун кадыгландыр боданган.

Кызылга үш хондур дыштанып, эш-өөрү-биле ужурашканынын соонда, кады чаалажып чорааны эжи Түлүш Кызыл-Тас база генерал майор Шоома «Оппель» деп машиналыг Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурунга чедирип, төрээн Эъжиминче үдеп каннар. Тывага келгеш, баштай хомудааны арлы берген. эш-өөрүнүн деткимчезинге хей-аът кирген танкисти Эъжимнин арат чону байырлыг байдалга уткуп алган. Хензиг чүведен хомудаар, азы өөрүүр деп чүве ол-дур! Ынчангаш тываларның «Кижи хөнну кударатпас, ыт думчуу борбаннатпас» дижири-ле чеп.

Шойдун Саспыкайовичиниң тайбың амыдыралы өөредилге-биле эгелээн. Барык бир чыл дургузунда Кызылга бухгалтер курстарын дооскаш, ыраккы Тере-Хөл районга (кожуунга) бухгалтерлеп, ооң соонда, Улуг-Хемге дедир ээп кээп, 1951 чылга чедир хереглекчилер ниитилелинге садыгжылаан.

Бежен чылдар эгезинде Тыванын көдээ ажыл-агыйы сайзырап, колхозтар болгаш совхозтар бут кырынга турул, машина-техникалыг-даа апарган. Дайынны төндүр чаалашкан танкистиң, хоочун чолаачының сагыжы дөстүнмээн, Чодураага ынчан турган Киров аттыг колхозтуң «ЗИС-5» деп машиназын чолаачылап кирипкен. Дайынның бүгү аар чүүгүн эрткен «ЗИС-5-ин» он ажыг чыл иштинде эдилеп, чаа марканың күчүлүг автомашиналары келгижеге чоруткан. Ону машиназы-биле Чодураның чону «Ийи дайынчы» деп шолалай-даа берген. Бо хүннерде өлүм чок «ЗИС-тин» хевири Кызыл хоорайның бир шөлүнде хүндүткелдиг турасказал бооп артканын айтырга артык эвес боор. А танкистиң кызымаккай күш-ажылы «Хүндүлелдин Демдээ» орден-биле демдеглеттинген.

Кижи амытанның назыны эртемденнериниң санап турарын езугаар алырга, үүс хардаа ажа берип болур. Бо шагның кижизинин назыны ындыг-ла узун эвес-даа бол, амыдыралы онзагай талаларлыг. Ооң бир чижээнге Шойдун Саспыкайович Түлүштүң узун оруун айтып болур. Ол өөнүң ээзи хоочун башкы Вера Кызыл-ооловна-биле чоок-кожа чонунуң мурнунга ак сеткилдиг ажылдап, аас-кежиктиг бооп, ийи кыстары, бир оолду төрээш, кижизиткеннер. Олар бо хүннерде эки-бакты бистер-биле денге үлежип, чурттап чоруурлар.

Кижи төрелгетеннин төөгүзүнде эң улуг чаа-чалбакты базышкан Тыванын он бир эки турачы танкистериндеп бо хүннерде дириг арткан кижилер чок. Оларның чырыткылыг овур-хевирлерин амгы шагның аныяк өскөн бичии-даа болза билип алзын дээш, көргеп, дыннаанымны бижидим.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ТЕХНИКУМУ ЧАЛАП ТУР

Көдээ ажыл-агый техникуму 1997-1998 өөредилге чылында дараазында салбырларга өөренирин чалап турар:

ХҮНДҮСКҮ өөредилге салбыры: —

9-ку классты доосканнарга —

«Көдээ ажыл-агыйның механизациязы», «Экономика, бухгалтер учедунун болгаш хыналдазының экономизи», «Экономика, бухгалтер учедунун болгаш хыналдазының бухгалтери».

11-ги классты доосканнарга: —

«Мал эмчизи», «Арат ажыл-агый тургузукчузу».

Коммерция-төлевирлиг өөредилге үүгле 11 классты доосканнарга:

«Аудитор», «Бухгалтер-претензионист», (хоойлу-дүрүм угланыышкынныг бухгалтер ажыл-чорудулгазы).

БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕ салбыры — үүгле 11 классты доосканнарга:

«Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Бухгалтер», «Бухгалтер учедунун экономизи».

Билдириишкиннерни 1997 чылдың июль 15-ке — хүндүскү салбырга, сентябрь 20-ге чедир — бот-өөредилге салбырына дараазында адрес езугаар хүлээп ап турар:

667001, Кызыл хоорай, Дружба, 2 «а», көдээ ажыл-агый техникуму, телефоннары: 9-73-12, 9-73-17, 9-74-33.

Алексей Хунаевич ЧИМИЙ-ООЛ

«Тыва ужар үүл оруктары» акционер ниитилелдиң хоочуну Алексей Хунаевич Чимий-оол 1997 чылдың май 11-де бистерден, чырык өртемчейден мөнгези-биле чарылган. Тыванын алдарлыг ужудукчуларының бирээзи А. Х. Чимий-оол бо будурулге черинге 1952 чылда ажылдап эгелээн. Эртем-билигже сундулуг, ужар үүл техниказынга чажындан бээрынак чорзан арат оглу Слосовкинин ужар үүл училищезин тергиин эки өөренип дооскан.

А. Х. Чимий-оол баштай ПО-2 самолеттун ужудукчузу, а 1959 чылдан бээр АН-2 самолеттун командиринге томуйлаткан. Ол албан-дужаалга чээрби чыл дургузунда ак сеткилдиг болгаш бедик мергежилдиг ажылдап келген. Хөй-ниитинин ажылынга идепкейлиг, чонунга, эш-өөрүнге хүндүткелдиг Алексей Хунаевичиниң күш-ажылын бедин биле үнелеп көрген: ону Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени болгаш «Шылгарангай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаннаан.

Будурулгенин хоочуну эң сөөлгү ужудушкунну 1978 чылда кылган болгаш бодунун төрээн коллективинге үргүлчү ажылдап келген. Күш-ажылчы ниити стажы 36 чыл. Оон ады Тываның ужар үүлүнүн төөгүзүнге алдын үжүктер-биле бижиттинген. Чоннун төлептиг оглу Алексей Хунаевич Чимий-оолдун чырыткылыг туракаалы бистин чүректеривиске кезээде артар.

«Тыва ужар үүл оруктары» акционер ниитилелдин директорлар төвүлели, администрациязы болгаш коллективи база профком.

«Тыва ужар үүл оруктары» деп акционер ниитилелдин администрациязы ук будурулге черинин хоочуну, алдарлыг ужудукчу

Алексей Хунаевич
ЧИМИЙ-ООЛДУН

1997 чылдын май 11-де мөчээнин дыннатпышаан, ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге, эш-өөрүнге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур. Мөчээн хоочунуң орнукшудулгазы 1997 чылдың май 15-те хүндүскүнүң 12 шакта Ангарский бульвар кудумчузунуң 8 дугаар бажыңының 186-гы квартиразынга эгелээр.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: М. К. КАЛЧАН (үлетүүр киллизиниң эргелекчизи), Т. П. ХЕРТЕК, ниитилел киллизиниң корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер күлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чаган — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргавда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлаалар киллизи — 3-34-39

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуудулгазының чагыылгазынга контроль болгаш бүрүткелиин Тыва девискээр эргелиинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның гуружу биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңналдыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 7590. Чагыг № 309.